

T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELAM BİLİM DALI

**EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK B. SABÎH EL-CÛZCÂNÎ VE
CÛZCÂNİYYE**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

Yasemin ÇANDUR

BURSA – 2015

T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELAM BİLİM DALI

**EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK B. SABÎH EL-CÛZCÂNÎ VE
CÛZCÂNİYYE**

YÛKSEK LİSANS TEZİ

Yasemin ÇANDUR

Danışman

Prof. Dr. Tefik YÛCEDOĞRU

BURSA – 2015

TEZ ONAY SAYFASI

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Temel İslâm Bilimleri Anabilim/Anasanat Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 0701323012 numaralı Yasemin Çandur'un hazırladığı "Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî ve Cûzcâniyye Mezhebi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 07/08/2015 günü 15:00 - 16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği / ~~oyçokluğu~~ ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Prof. Dr. Tevfik Yücedoğru
Uludağ Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz
Kocaeli Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Çağfer Karadaş
Uludağ Üniversitesi

07/08/ 2015

ÖZET

YAZAR	: Yasemin ÇANDUR
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelam
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: x+77
Mezuniyet Tarihi	: ... / ... / 2015
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Tefvik Yücedoğru

3./9. asrın Hanefî âlimlerinden olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin Hanefî tarihinde gerekli önemin verilmemesi kelam tarihi açısından büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Genellikle Hanefî-Mâtûrîdî itikâdı olarak zikredilen Ehl-i Sünnet Hanefî itikâdının Ebû Hanîfe ve İmam Mâtûrîdî gibi iki önemli âlime atfedilmesinin nedenleri birçok kez kaleme alınmıştır. Ancak bu çalışma; nedenlerinden çok Ebû Hanîfe ve İmam Mâtûrîdî arasında düşünce sistematîği olarak kuvvetli bir zincir oluşturan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî şahsı üzerinde durulmuştur. Çünkü el-Cûzcânî'ye kelam tarihinde gerekli önemin verilmediği görülmüştür. Mâtûrîdî'nin Hanefî itikâdı ile birlikte anılmasının en önemli sebebi Cûzcânîye ekolünün kurucusu olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'dir. Araştırmada tabakat kitapları ve yan kaynakları kelam tarihi dikkate alınarak taranmıştır. Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin 'Dâru'l Cûzcânîyye' adıyla kurduğu okulun Hanefî itikâdının yerleşmesinde ve yayılmasında büyük rol oynadığı, burada yetişen âlimlerin farklı yerlere göç ederek Hanefî itikâdî'nı anlattıkları ve birçok eser yazdıkları bilinmektedir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâtûrîdî sürekli yan yana anılsa da aralarında asır olarak boşluk bulunmaktadır. Bu çalışmadaki amaç da sürekli birlikte anılan iki ismin aynı itikâdî düşünce üzerinde olmalarının en önemli sebebinin yani Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'yi ve Cûzcânîye Ekolünün oluşumunu açıklamaktır. Bunun için bu araştırmanın birinci bölümünde; Ebû Hanîfe'den sonra devam eden Hoca-öğrenci silsilesinin açıklanıp, tarihi kopukluğun olmadığı gösterilmiştir. Birinci bölümde; kişiler arasında bağlantıların olduğu belirlendikten sonra ikinci bölümde; araştırmamıza konu olan Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin Dâru'l Cûzcânîyye adıyla kurduğu kelâmî düşüncesinin bağlantısı verilmiş, üçüncü bölümde Ebû Hanîfe'nin risalesinde geçen rivayet zincirinde yer alması sonucu ve tabakat kitaplarında da Ebû Hanîfe ile aynı düşüncede olduğunun belirtilmesiyle kurduğu okulda Hanefî kelâmı konuşulduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler : Ebû Bekir el-Cûzcânî, Cûzcânîyye, Ehl-i Sünnet, Hanefîlik

ABSTRACT

Author : Yasemin ÇANDUR
University : Uludag University
Main Department : Basic Islamic Sciences
Department : Kalam
Type of Thesis : Master Thesis
Page Number : x+77
Date of Graduation : ... / ... / 2015
Supervisor : Professor Tevfik Yücedoğru

The lack of paying attention to Abu Bakr Ahmad ibn Ishaq ibn Sabih al-Juzjani who is one of the 3./9. Century Hanafi wise man caused the information loss with regard to the history of kalam. The many of scientific studies are performed to reasons of the Ahl al-Sunnathat called as usually Hanafi-Maturidi creed. However, in this study, we focus on the Abu Bakr Ahmad ibn Ishaq ibn Sabih al-Juzjani who analyse in terms of the perspective thinking between the Abu Hanifa and Imam al-Maturidi due to the lack of paying attention in kalam history. The main reason of the mention of Maturidi with Abu Hanifa creed is the Abu Bakr Ahmad ibn Ishaq ibn Sabih al-Juzjani who founder of Juzjaniyya ecole. In this study, the tabaqat and supplement books are examined considering the history of kalam. It's known that the Dar al-Juzjaniyya school which founded by the Abu Bakr al-Juzjani have a big role to internalization and enlargement of the Hanafi creed and the wise men who grow in this school, immigrate different places and they performed many of works. Although the Abu Hanifa and Imam al-Maturidi are mentioned as together, they live in different times. The goal of the present study is the explanation of al-Juzjani and the establishment of Juzjaniyya ecole. The first part of this study presents the range of wise men and their students to prove the connectedness. The second part of this study explains the connection of kalam thinking which is established by al-Juzjani with Abu Hanifa. In the final part, it is decided to spoken Hanafi kalam in Dar al-Juzjaniyya by analyzing the taking part in rumor chain of al-Juzjani in al-alim wa-l-muta'allim tractate and indicating that al-Juzjani agree with Abu Hanafi.

Keywords: Abū Bakr al-Jūzjānī, Jūzjāniyya, Ahl al-sunna, Hanafism, al-Maturidi

ÖNSÖZ

Asrı Saadet döneminde var olan ittiba, Hz. Peygamber'in vefatıyla sona ermiş ve ihtilaf dönemi başlamıştır. Hz. Peygamber sağ iken tartışılan konular, merak edilen sorular onunla nihayete erer, başka bir muhalif düşünce oluşmazdı. Ancak Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan ihtilaflar yıllar geçtikçe ve olaylar şiddetlendikçe çoğalmış, düşünce grupları oluşmaya başlamıştır. Peygamber'in vefatıyla başlayan Hilafet meselesi, Müslümanlar arasında çıkan iç savaşlar (Cemel Vakası, Tahkim Hadisesi, Sıffin Savaşı...), bu savaşlar sonucunda çıkan iman-amel münasebeti ve kebire (büyük günah) ile ilgili tartışmalar, Müslümanların başka topluluk ve dinlerle iletişim kurması, İslam'ın tanıdığı fikir hürriyeti, İslam dünyasında doğan tartışmalar sonucu; Batı kültüründen tercüme edilen felsefi eserlerin İslam dünyasında yayılması, bilgi eksikliği, taklit gibi birçok etken Müslümanların yeni sorularla karşılaşarak değişime neden olmuş ve gruplaşmalar ortaya çıkarmıştır.

Hicri ikinci asrın ortasına kadar Hâriciler dışında belli bir gruplaşmaya tarihsel olarak rastlanmamakla birlikte, hicri birinci asır sonu ile ikinci asrın başlarında Mutezile mezhebi bir düşünce olarak doğmuştur. Ancak bu düşünce toplumda kesin bir çözüm olmamış, toplumun geneline hitap etmemiştir. Aksine kendi düşüncesine ters olan düşüncelerin belli bir zeminde toplanmasına imkân sağlamış ve bu süreci hızlandırmıştır. Bu sürecin toplumsal olarak bir karmaşayı getirdiği kelim tarihinden tarafından açıklanmaktadır.

Çalışma alanı olarak belirlediğim bu konu üç asırlık itikâdî problemleri alanına almamaktadır. Ancak çalıştığım konu ilk üç asırlık kelim tarihinden de bağımsız değildir. İlk iki asrın tarihsel süreci ihmal edilmeksizin hicri üçüncü asırda gerçekleşen gruplaşmanın siyasi ve toplumsal dinamiğinden bahsedilerek belli bir ismin bu ekolleşmeye katkısı belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu dönemin fotoğrafını bir bütün olarak ortaya koymak temel kaynak yetersizliğinden pek mümkün olamamaktadır. Dönemin siyasi idealizminden kaynaklanan belli düşüncelerin benimsenerek halka dikte edilmesi ve Hanefî düşünce sistematığının genellikle Maverâünnehr'in doğusu tarafından benimsense de yazılı olarak sahip çıkılmaması bu konudaki araştırma kaynağımızı kısıtlamış bulunmaktadır. Günümüze ulaşan kaynaklarda ise daha çok Eş'arîlik ve Mutezile araştırma konularını oluşturmuştur. Her ne kadar yeni yeni Mâtûrîdîlik ve Hanefîlik üzerine araştırmalar yapılsada, henüz zikrettiğimiz düşüncelerin araştırılma oranlarını geçmemiştir. Bunun sebebi olarak ise Türk araştırmacıları tarafından Hanefî itikadına gerekilenn önemin verilmediği çıkarımında bulunulabilir. Zikrettiğimiz başlıca sebeplerden dolayı bu çalışmada detaylara inilememiştir.

Çalışmamda Hicri üçüncü asrın Ehl-i Sünnet öncülerinden Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini ekolleştiren ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî (250/864 ?)***'yi mercek altına almış bulunmaktayım. ***Cûzcânî***'nin döneme etkisi araştırılarak, çeşitli konulara dair görüşleri ve Ebû Hanîfe'ye olan itikadî bağlılığı araştırmanın ana konusunu oluşturmuştur. Bu konuyu ele almamızda ki amaç; İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâtûrîdî gibi önemli şahsiyetlerin arasında kuvvetli bir zincir oluşturan ve bu görüşün yayılmasında önemli görev oynayan ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî***'nin hayatı ve kelâmî görüşlerini ortaya çıkarmaktır. Ancak kesin ve derin bir çözüm olmasa da bu araştırmada ***Cûzcânî*** hakkında sınırlı çalışmaların olması, beni daha çok heyecanlandırmış ve çalışmamdaki gayreti arttırmıştır.

Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin kelâmî görüşlerini, daha önce belirttiğimiz kaynak yetersizliğinden tespit etmek oldukça zor bir iştir. Bu konunun kaynaklarda satır aralarında kalması incelemeleri daha da zorlaştırmaktadır. Hanefî-Mâtûrîdî itikadının tarihsel olarak objektif bir şekilde kaynaklarda yer almaması ve yer aldığı kaynaklarda da alınma sebeplerinin ise genelde görüş zıtlığından kaynaklanıyor olması araştırmamı kısırlı kılmıştır. Bu sebeple ***Ebû Bekir el-Cûzcânî***'nin doğrudan eserlerine ulaşamamış, ancak tarihsel bağlarıyla ve risalelerdeki rivayet zincirlerinden ulaşılan düşüncelerine dolaylı olarak değinilmiştir. ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî ve Cûzcânîyye*** konusu alan bu araştırmam giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî***'nin hayatına, kelam tarihindeki ağırlığına; hoca öğrenci silsilesi ile onların hayatlarına, eserlerine ve itikadî düşünce olarak hangi yolu takip ettiklerine değinilmiş, itikadî düşüncesi ve sorunlara karşı yaklaşımı araştırılmıştır. İkinci bölümde ise Ebû Hanîfe çizgisinde olduğu hatta Mâtûrîdî düşünceye zemin olarak hazırladığı, yapılan araştırmalarla Ebû Hanîfe'nin itikadî düşüncelerini İmam Mâtûrîdî dönemine kadar sürdürdüğüne değinilmiştir. Bunun dışında ***Ebû Bekir Cûzcânî***'den sonra onun etrafında oluşmuş mezhepler ve âlimlerin olup olmadığı bu bölümdeki incelemenin çerçevesini belirlemiştir. Üçüncü bölümde ise ***Ebû Bekir el-Cûzcânî***'nin kelâmî görüşleri ele alınmış; İman, Din, İslam, Allah ve Sıfâtullah, Kelam ve Kelâmullah, Ru'yetullah, Kader, Kebire, Fazilet sıralaması, Nübüvvet ve Semiyatla ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada kaynak eserlerle çalışmış olmama rağmen bu çalışmanın tam anlamıyla tatminkâr olduğunu savunamam. Ancak eksikliklerin olduğunu kabul etmekle birlikte bundan sonra bu alanda yapılacak olan çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyorum. Türkiye'de derin bir araştırmaya tabi tutulmayan ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî ve Cûzcânîyye***'yi konu olan bu incelemeyi yapmaktan mutluluk duyuyorum. Bu araştırmanın en başından itibaren bana inarak konuyu veren saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Tefik Yücedoğru hocama şükranlarımı sunuyorum. Tez sürecinde bana kapılarını açarak yol gösteren Prof. Dr. Metin Yurdağür hocama ve hiç usanmadan beni sürekli yönlendiren Yard. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz hocama ayrıca minnetlerimi sunuyorum. Varlığımın sebebi anne ve babama hayatım boyunca bana inandıkları ve yanımda oldukları için teşekkür ediyorum. Yanımda olduğu ilk günden

itibaren her konuda yanımda olan ve tezi hazırlama konusunda cesaretlendirerek yardımını esirgemeyen nişanlım Emre Bıçakçı'ya ve bunun dışında hayatımı kolaylaştırarak bana destek ve yardımı olan herkese şükranlarımı sunuyorum.

Yasemin ÇANDUR

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ BEKİR EL-CÛZCÂNÎ VE HOCA ÖĞRENCİ SİLSİLESİ

A. EBÛ SÜLEYMÂN MÛSÂ b. SÜLEYMÂN el-CÛZCÂNÎ el-BAĞDÂDÎ (200/816?)... 9	
B. EBÛ BEKİR AHMED b. İSHÂK el-CÛZCÂNÎ el-BAĞDÂDÎ (250/864?)	6
C. EBÛ NASR AHMED b. ABBÂS b. HÜSEYİN el-İYÂZÎ es-SEMERKANDÎ (260/874?)	12
D. EBÛ MANSÛR MUHAMMED b. MUHAMMED b. MANSÛR el-MÂTÛRÎDÎ (333/944)	16

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK EL-CÛZCÂNÎ VE DÂRÛ'L-CÛZCÂNİYYE

A. EBÛ BEKİR AHMED b. İSHAK el-CÛZCÂNÎ'NİN KELÂMÎ BAĞLANTISI.....	22
B. DÂRÛ'L-CÛZCÂNİYYE EKOLÜ	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK EL-CÛZCÂNÎ VE CÛZCÂNİYYE MEZHEBİ'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

A. İMAN BAHİSLERİ	36
1. İMANIN MAHİYETİ	36
2. MÜMİN- KÂFİR-MÜNAFİK	37
3. İMAN-AMEL MÜNASEBETİ.....	40
4. İMANDA ARTMA-EKSİLME	43
5. İMAN –İSLAM MÜNASEBETİ.....	43
6. ŞERİAT VE İSLAM.....	44
8. KEBÎRE (BÜYÜK GÜNAH)	45
9. TEVHİD.....	47
B. İLAHİYYAT BAHİSLERİ.....	47
1. ALLAH'IN SIFATLARI.....	47
1.1. SELBÎ SIFATLAR.....	48
1.2. VÜCÛD SIFATI (SIFAT-I NEFSİYYE)	50
1.3. ZÂTÎ SIFATLAR.....	50
1.3.1. Hayat.....	50
1.3.2. Kudret	51
1.3.3. İlim	51
1.3.4. Semi.....	52
1.3.5. Basar	52
1.3.6. İrade.....	53
1.3.7. Kelam	53
1.3.8. Tekvîn.....	54
1.4. FİİLÎ SIFATLAR	56
1.5. HABERÎ SIFATLAR.....	57
2. KAZA VE KADERE İMAN.....	58
2.1. İNSANIN FİİLLERİ	58
2.2. TAÂT- MASİYET	59
2.3. HALK-KESB	60
3. DİĞER İLAHİYYAT BAHİSLERİ	60

3.1. İSTİTAAT	60
3.2. HAYIR-ŞER.....	61
C. NÜBÜVVET BAHİSLERİ	61
1. PEYGAMBERLİK.....	61
2. MUCİZE VE KERÂMET	62
3. MİRÂÇ.....	63
D. SEM'İYYÂT BAHİSLERİ	63
1. MİZAN.....	63
2. CENNET-CEHENNEM.....	63
3. LEVH-İ MAHFUZ.....	64
4. ŞEFAAT	65
5. ÖLDÜKTEN SONRA DİRİLME-SORGU-KABİR AZABI	65
6. RU'YETULLAH.....	65
E. DİĞER BAHİSLER	66
1. FAZİLET SIRALAMASI	66
2. ZALİM İMAM.....	66
3. İKİ MÜ'MİNİN ÇARPIŞMASI	67
4. VELAYET-BERÂET.....	67
5. ÜMİT VE YE'İS	68
6. MÜTEŞÂBİHÂTIN TE'VİLİ.....	69
SONUÇ	70
KAYNAKÇA.....	72
ÖZGEÇMİŞ	77

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Krş.	Karşılaştırınız
Ktp.	Kütüphane
md.	Ansiklopedi Maddesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
S.	Sayı
s.a.v	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
tsh.	Tashih eden
vd.	Ve devamı
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin Hanefî itikâdî sistemleştirmeye çalışarak kurduğu *Dâru'l-Cûzcâniyye*'ye kelâm ilminin yaygınlık kazanmaya başladığı 3./9. yüzyıla, kelâm tarihinin temel kaynaklarında gerekli önem verilmemiştir. Temel eserlerden yola çıkılarak satır arası araştırılan *el-Cûzcânî*'nin tâlî kaynaklarda da yeteri kadar söz edilmediği, hatta bazı eserlerin *Cûzcânî*'yi yok sayarak yalnızca yaşadığı tarihî dönemden bahsettiğine rastlamaktayız. Hanefî itikadî düşünceleri belli bir çatı altında toplayan ve Ehl-i Sünnet kelâmı açısından kendine has bir duruşa sahip olan *el-Cûzcânî*'nin incelenmeye değer bir önem arz ettiği aşikârdır. Ancak yaptığım araştırma sonucu bu zaman diliminde yaşayan İslam âlimlerine gereken önemin verilmemesi görülmüştür. Bunun sebebi olarak dönemin özelliklerine baktığımızda İslam dünyasının merkezinde Eş'arîliğin hâkim olması ve Hanefî-Mâtûrîdî eserlerinin yazma halinde kalması gösterilebilir. Araştırmada öncelikle kaynak eserlere başvurulmuş ve bu konuda inceleme yapılan çalışmalar taranmış, bunun dışında tâlî kaynaklardan da bilgiler edinilmeye çalışılmıştır. Ancak kaynak eserlerde edindiğim izlenim; genellikle *el-Cûzcânî*'nin Hanefî âlimlerinden olduğuna değinilerek geçilmiş, hayatı ve kelâmî düşüncelerine yer verilmemiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar ilk etapta ansiklopedi maddesi olmaktan öteye geçememiştir. Ancak yakın tarihte bu konuyu kapsayan bir sempozyumda¹ *Cûzcâniyye* ekolünün bilimsel çalışma olarak ele alındığını da görmemezlikten gelmemek gerekir. *el-Cûzcânî* hakkında yapılan çalışmaların yok denilecek kadar az olması ya da sınırlı bir şekilde ele alınmasının en önemli sebebi olarak; eserlerin günümüze kadar gelmemesiyle alakalı olması kuvvetle muhtemeldir. O yüzden *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el- Cûzcânî* hakkında yapılan çalışmalara ket vuran en önemli etkenin bu olduğu söylenebilir. Ancak Ehl-i Sünnet itikâdî üzerine yaşayan bir topluluk olarak yapılan okumalarda *Ebû Bekir el- Cûzcânî*'ye gerekli önemin verilmemesi

¹ Ahmet Ak, "Mâtûrîdîliğin Ortaya Çıkışı" **Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı**, 22-24 Mayıs 2009, İstanbul: İFAV, 2012, 435-45.

üzücü bir durumdur. Kaynak taraması yapıp incelendiğinde bu önemli şahsiyetin kelâm tarihî kaynakları içerisinde ayrı bir nüfusa sahip olması gerektiği kanaatindeyiz.

Araştırmalarımızda edindiğimiz bilgilere göre *el-Cûzcânî* ve görüşleri hakkında bilgi veren eserler oldukça az olmasına rağmen bu eserler bizi geniş bir bakış açısına götürmüştür. Neseî'nin, *Tebsîrâtü'l-edille*'sinde² *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*'nin görüşleri ve ilmi hakkında doyurucu bilgiler vermektedir. İbn Yahya'nın *Şerhu cumeli usûli'd-dîn*³ adlı eseri ise Hanefî zinciri ele alması bakımından önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir. Ana kaynakları oluşturan bu eserler *Cûzcânî*'nin ilmi seviyesini ve itikâdî düşüncesini detaylı olarak incelemektedir. Bu bilgiler çok uzun tutulmasa da detay olarak farklılık arz edebileceğimiz bilgilerdir. Diğer tabakat kitaplarında ise yok denilecek kadar az bilgilere rastlanmaktadır. el-Leknevi'nin *el-Fevâ'idü'l-behiyye*'si⁴, ez-Zebidî'nin *Kitâbu ithâfi's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*'i⁵, Bağdadî'nin *Hediyetü'l-ârifin*'i⁶ gibi tabakat eserlerinde *el-Cûzcânî*'nin nisbesinden, hocasından ve günümüze ulaşmayan eserlerinin isimlerinden başka bilgilere rastlayamadık. Bu eserlerin kapsamı Neseî ve İbn Yahya'nın eserleriyle kıyaslanamayacak kadar az bilgiler içermektedir. Ancak yakın tarihte yayımlanan Ulrich Rudolph'un; *Al-Mâtûrîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semerkand*⁷ eserinde *el-Cûzcânî*'yi ayrı bir başlık olarak ele alması, bu kişinin öneminin fark edilmesi konusunda umut verici olduğunu söylemek gerekir. 2009 yılında ise; *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*'nin bir ilmi araştırmaya doğrudan konu edilerek tetkik edildiği *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik*⁸ adı altında milletlerarası tartışmalı ilmi toplantı düzenlenerek *Cûzcânîyye* ekolünün önemli bir ölçüde ele alınması ve itikâdî düşüncelerinin İyâziyye ekolüyle kıyaslanarak konuşulması *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*'nin Ehl-i Sünnet'in temel taşlarından biri olarak gerekli öneme yavaş yavaş

² Ebu'l Mu'în en-Neseî, *Tebsîrâtü'l-edille*, Nşr. Claude Selâme, Şam, 1992, I, ss. 356-357, 368-369-340 vd.

³ İbn Yahyâ, *Şerhu cumeli usûli'd-dîn*, Süleymaniye Ktp., y.y., Şehid Ali Paşa, Nu: 1648/II, 161b

⁴ Muhammed b. Abdulhayy el-Hindî el-Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye*, Tsh. ve talik Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324, ss. 14-23

⁵ Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Huseynî Zebidî, *Kitâbu ithâfi's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, (thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Mısır, 1311, II, 5

⁶ İsmail Paşa Bağdadî, *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannafin*, trc. Kilisli Rifat Bilge; tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Ankara: MEB, 1955, I, 46

⁷ Ulrich Rudolph, *Al-Mâtûrîdî und die Sunnitische Theologie in Semerkand*, New York, Lerdin: E. J. Brill, Köln, 1997, s. 145 vd.

⁸ Ahmet Ak, *a.g.m.*, s. 435 vd.

kavuştuğunu söylemek mümkündür. Ancak bu çalışmalarda farklı başlıklı kitapların içinde paragraf ya da makale olmaktan öteye geçmediği de görülmüştür.

Bu çalışmalar dışında ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî***'nin fikirlerini öğrenebileceğimiz doğrudan bir eser adı verme konusunda da mahrumuz. Bahsettiğimiz eserler dışında diğer tabakat kitaplarında da verilen bilgiler oldukça az ve tekrar mahiyetindedir. Ebû Hanîfe'nin *el-Âlîm ve'l-Müteallim*⁹ adlı risalesinin rivayet zincirinde ***Ebû Beikr el-Cûzcânî***'nin rivayet edenler arasında yer alması sebebiyle itikâdî görüşlerini ilişkilendirebileceğimiz en sağlam kaynağın bu olduğu kanaatindeyiz.

İmam Mâtûrîdî'nin *Tevîlâtu'l-Kur'ân*¹⁰ adlı eserinin mukaddime bölümünde hoca silsilesinde ***Ebû Bekir el-Cûzcânî*** zikredilerek, İmam Mâtûrîdî'nin *Cûzcânîyye* ekolüyle ilim aldığı belirtilmiştir. Kureşî'nin, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'sinde¹¹ ***Cûzcânî***'nin hayatına iki üç cümleyle değinilmiş, eserlerinin ismini verilerek bir paragraf ile bitirilmiştir. Hatta iki ***Cûzcânî*** hakkında bilgi verirken önceki de olabilir diyerek kafa karışıklığı ortaya çıkarılmıştır. Ebû'l Hayr Muhammed Eyyûb Ali, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Mâtûrîdî*¹² eserinde ise ***Cûzcânî***'nin ilmi seviyesi belirtilerek genellikle İyâzî hakkında bilgiler verilmektedir. Fethullah Huleyf'in, *Kitâbu't-tevhîd* içerisindeki *Mukaddime*'sinde¹³ ise bu durumun tekrar ettiği görülmektedir.

Bu eserler dışında başka bilgiler içeren her hangi bir kaynağa maalesef ulaşmak mümkün olmamıştır. Kelam tarihi kitaplarında bu bilgiler genellikle tekrar edilmekte bazı eserlerde ise hiç geçmemektedir. Prof. Dr. Metin Yurdağür'ün Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içindeki "*Cûzcânî, Ebû Bekr*"¹⁴ maddesi de zikredilmelidir. O'nun hayatı, ilmi ve kelâmî görüşlerinin bilimsel olarak ele aldığı görülmektedir. Aynı zamanda bu madde başlığıyla ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*** hakkında ülkemizdeki kapsamlı çalışmayı oluşturmakla birlikte müracaat kaynağı olarak da önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

⁹ Mustafa Öz, **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri**, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 7 vd.

¹⁰ Bekir Topaloğlu, **Mukaddime (Tevîlâtu'l-Kur'ân'ın içinde)**, İstanbul, 2005, I, 16 vd.

¹¹ Kureşî, **el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-hanefiyye**, nşr. Abdulfettâh M. el-Hulv, Kahire, 1993, I, 144, 77. Bab.

¹² Muhammed Eyyûb Ali Ebû'l Hayr, **Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam Mâtûrîdî**, Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1983, ss. 270-271.

¹³ Fethullah Huleyf, **Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd tahkîkinin içinde)**, Beyrut, 1970, ss. 2-3 vd.

¹⁴ Metin Yurdağür, "*Cûzcânî, Ebû Bekr*", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VIII, 97.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ BEKİR EL-CÛZCÂNÎ VE HOCA ÖĞRENCİ SİLSİLESİ

EBÛ BEKİR AHMED b. İSHÂK el-CÛZCÂNÎ el-BAĞDÂDÎ (250/864?)

“Ebû Bekir Ahmed b. İshak el- Cûzcânî’nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmama ile birlikte nisbesi dikkate alınarak Cûzcân’da doğduğu söylenebilir.”¹ Cûzcân Horasan’ın Belh şehrine bağlı kasabalarından birisidir.² Cûzcân’ın bağlı bulunduğu Belh şehrinde o dönemde Mürcî etkisinin baskın olduğu ancak Belh’in ünü dolayısıyla bu etkinin altında kalan âlimlerden bahsedilmediği görülmektedir. Cûzcân’da ircâ fikrinin savunucularından olan Ahmed b. el-Cerrah el- Cûzcânî (II. asrın başları) Ehl-i Rey’in önde gelenlerinden birisi olarak gösterilebilir.³

Ebû Bekir el-Cûzcânî’nin yaşadığı döneme ait kolay ulaşılabilir bilgiler bulmak mümkün olmama ile birlikte muhtemeldir ki onun dönemi 3./9. yüzyıl olduğu kaynaklar tarafından kesin olarak tasdik edilmiştir.⁴ Kaynaklarda hocalarından Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el- Cûzcânî’nin (ö. 200/816), ömrünün sonuna doğru Bağdat’ta bulunduğu sırada Ebû Bekir el-Cûzcânî’nin de oraya gidip yerleştiği ve bu sebeple Bağdâdî diye de zikredildiği bilinmektedir.⁵

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî ve hocası Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî ircâ görüşünün hâkim olduğu Cûzcân kasabasına nisbet edilsede onlar daha çok Semerkand ve civarında faaliyette bulunmuşlardır.⁶ Ancak son dönemlerini Belh’te geçiren Ebû’l-Kâsım el-Ka’bî’ye göre Belh’deki Sünnî Hanefîler Mürcieden sayılıyordu.⁷ Bu yüzden de Belh şehri ve Cûzcân kasabasının ircâ fikrine hâkim olduğu söylenmiş olabilir. Çünkü o dönemin Eş’arî ve Mutezilelerine göre Hanefîleri Mürcie olarak isimlendirilmişlerdir.

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el- Cûzcânî kimi kaynaklarda; *Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabih el- Cûzcânî el- Bağdadî* olarak da geçmektedir.⁸ Ancak iki kaynakta *Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Salih el- Cüzcani* olarak da zikredilmektedir.⁹

¹ Yurdagür, Metin, “Cûzcânî, Ebu Bekr”, **DİA**, VIII, 97.

² Ebû Abdullah Yakût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l Bûldân**, Leibzig, 1870, II, 149.

³ Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 241.

⁴ Ulrich Rudolph, **Al- Mâtûrîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semerkand**, s. 145.

⁵ Metin Yurdagür, a.g.m., **DİA**, VIII, 97.

⁶ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 241.

⁷ Çağfer Karadaş, “Semerekand Hanefî Kelam Okulu Mâtûrîdîlik- Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-“, **Usûl dergisi**, S. 6, İstanbul, 2006, s. 88.

⁸ İsmail Paşa Bağdadî, **Hediyyetü’l-ârifîn**, I, 46; Kureşî, **el-Cevâhirü’l-mudiyye**, I, 144, 77. Bab; en-Nesefî, **Tabsiratü’l-edille**, I, 356.

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el- Cûzcânî, Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el- Cûzcânî el-Bağdâdî'den ders almıştır.¹⁰ “Ebû Bekir Ahmed b. İshak el- Cûzcânî ile birlikte Ebû Süleyman el Cûzcânî'nin derslerine devam etmiş olan ve akranı olduğu anlaşılan, ancak daha sonra kendisinin de öğrencisi olan Ebû Nasr el-İyâzî (277/890 ?) yılından sonra öldüğüne göre Cûzcânî'nin III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında vefat ettiğini söylemek mümkündür.”¹¹ İmam Mâtûrîdî'nin biyografisine yer veren eserlerde, onun hocaları arasında Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (248/862), Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-Hüseyin el-İyâzî (IV. asrın başları), Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (268/888) ve Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî (III. asrın ortalarında) sayılmaktadır.¹² Kaynaklar İmam Mâtûrîdî'nin ölüm tarihini 333/944 olarak verdiği göre Ebû Bekir El-Cûzcânî'nin 248/862'de ölen Muhammed b. Mukatil er-Râzî ile görüşmüş olabileceği şüpheli gibidir. Bağdâdî, Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin 200 senesinden sonra vefat ettiğini eserinde belirtmiştir.¹³ Ancak, Mâtûrîdî'nin *Kitâbu'l-âlim ve'l-mute'allim*’ini Ebû Bekir el-Cûzcânî'den rivayet etmesi dikkate alınır, Ebû Bekir el-Cûzcânî III. asrın ortalarında ölmüş olmalıdır.¹⁴

İslam ilimlerinde birçok alanda zirvede olduğu söylenen ve kabul edilen Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin daha çok fıkıh ve kelim ilminde derinleştiği kaynaklar tarafından nakledilmiştir. Kendisinin yetiştirdiği talebelerinin görüşlerini ve eserlerini incelediğimizde talebelerinde kelim ilminde derinleştiği gözlemlenmiştir. Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin de kelim ilminde vukuf sahibi olduğu talebelerinin bu ilimle uğraşmalarından anlaşılmaktadır.¹⁵

Kefevî, Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'den şöyle bahsetmektedir: “Usûl ve Furû'da âlim idi. Çeşitli ilimlerde de zirvedeydi.¹⁶ Bağdat Hanefisi olarak da kaynaklarda

⁹ Fethullah Huleyf, *Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd tahkîki içinde)*, s. 2; ez-Zebidî, *Kitâbu'l-ithafî's-sa'âde*, II, 5.

¹⁰ el-Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 14; el-Kureşî, *a.g.e.*, I, ss. 144-145, 77.- 79. Bab; Metin Yurdagür, a.g.m., *DİA*, VIII, 97.

¹¹ Metin Yurdagür, a.g.m., *DİA*, VIII, 97.

¹² Kemâluddîn Ahmed b. Hasan el-Beyâzî, *İşârâtü'l-merâm an ibârâtü'l-imâm*, (thk. Yûsuf Abdurrezzâk), Kahire, 1949, s. 23; ez-Zebidî, *a.g.e.*, II, 5; el-Kureşî, *a.g.e.*, II, 130; el-Leknevi, *a.g.e.*, s. 195; Taşköprüzâde, *a.g.e.*, s. 56; Ebû'l-Adl Zeyneddin Kâsım İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcum*, (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dımaşk, 1413/1962, s. 59.

¹³ İsmail Paşa Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 46.

¹⁴ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik: Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin Mezhebî Arka Planı*, Otto Yayınlar, Ankara, 2012, s. 141.

¹⁵ Metin Yurdagür, a.g.e., *DİA*, VIII, 97.

¹⁶ Fethullah Huleyf, *a.g.e.*, I, 2.

zikredilmiştir.¹⁷ Daha önce bahsettiğimiz hocası olan Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî'nin yanında usûl ve furû ilimlerini almıştır.¹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî usûl ve furû'yu birleştiren ve bilendi.¹⁹ Ancak Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'ni hakkında yazanlar, onun çok yönlü bir âlim olduğunu zikretmişlerdir. Farklı bölgelerde onun hakkında bilgiler vardır. Çoğu eserinde de onun izleri açık bir şekilde görülmüştür. Ancak bugüne kadar bize daha fazla bilgi aktarılmamıştır.²⁰

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin kelamla iç içe olduğunu yazdığı kitaplardan yola çıkarak söylemek de mümkündür. Biz sadece şunu kesinlikle bilmeliyiz ki; kelam nerede geçiyorsa öyle ki Ebû Bekir el-Cûzcânî de mütekellim olarak gösterilebilir. Mâtûrîdî onda sadece ilmî dil bilimini değil bilakis gerçek ve geleneksel Hanefî itikâdını da öğrenmiştir.²¹

Kaynaklarda üç eserinin dışında başka eserler yazdığı belirtilsede maalesef günümüze bu üç eserin ismi ulaşabilmiştir. Bunlar:

1. *el-Fark ve't-Temyîz*: Belirli bir ilim alanı tespit edilmiştir. İlahi sıfatlara dair olup özellikle zati ve fiilî sıfatlar konusunu inceleyerek, fiilî sıfatların ezeli olduğunu açıklar.²²
2. *Kitâbü't-Tevhîd*
3. *Kitâbü't-Tevbe*²³

Yazma eserlerinin nerede olduğuna dair maalesef araştırmalarımızda her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ama kaynaklarda geçen bilgilere göre yukarıda da belirttiğimiz gibi *el-Fark ve't-Temyîz* adlı kitabı hakkında özet bilgiye ulaşmış ve şimdi mevcut olmasa bile bu eserlerin var olduğuna dair bilgi edinmiş bulunmaktadır.

Ebû'l Mu'in en-Nesefî; Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî'nin eserlerini gören kimselerin onun büyüklüğünü rahat bir şekilde anlayacağını bildirmektedir. O dönemde

¹⁷ Bağdadî, **a.g.e.**, I, 46.

¹⁸ el-Kureşî, **a.g.e.**, I, 144.

¹⁹ el-Leknevi, **a.g.e.**, s. 14; el-Kureşî, **a.g.e.**, I, 144.

²⁰ Ulrich Rudolph, **a.g.e.**, s. 145.

²¹ Ulrich Rudolph, **a.g.e.**, s. 146.

²² Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümmam, **el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere**, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyati İstanbul, Çağrı Yayınları, 1979, s. 86; Ulrich Rudolph, **a.g.e.**, s. 145.

²³ en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 356; el-Kureşî, **a.g.e.**, I, 144; el-Leknevi, **a.g.e.**, s. 14; Bağdadî, **a.g.e.**, I, 46; ez-Zebidî, **a.g.e.**, II, 5; Ebû'l Hayr, **Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Mâtûrîdî**, s. 270.

dinde katılaşan ve kızıştıran, bidat ve delâlet üzerine olan sapkın halkından bu diyarı kelimayla uğraşanların temizlediği çoğu kaynakta belirtilmiştir.²⁴

Ebû Bekir Ahmed b. İşhak el-Cûzcânî'nin kelâmî görüşlerine geçmeden önce hoca öğrenci silsile biyografisinden kısaca bahsetmemiz uygun olacaktır. Böylece Ebû Bekir Ahmed b. İşhak el-Cûzcânî'nin kelâmî görüşlerini kişilere nispet ettiğimizde anlamlı bir tablo ortaya çıkacaktır. Ebû Bekir Ahmed b. İşhak el-Cûzcânî'nin Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî'nin öğrencisi olduğunu daha önce belirtmiştik. Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin düşünce sistematini daha iyi analiz edebilmek adına bağlı bulunduğu hocası Ebû Süleyman el-Cûzcânî'yi ilk önce zikretmeyi uygun bulduk. Hocasından başlayan silsile biyografisine akranı ve öğrencisi olan Ebû Nasr el-İyâzî'yle devam etmemiz uygun olacaktır.

A. HOCALARI

1. EBÛ SÛLEYMÂN MÛSÂ b. SÛLEYMÂN el-CÛZCÂNÎ el-BAĞDÂDÎ (200/816?)

Ebû Süleymân Musa b. Süleyman el-Cûzcânî'nin doğum tarihi hakkında her hangi bir bilgi bulunmakla birlikte onun Belh'in Cûzcân bölgesinden olup Bağdat'ta yetiştiği, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi olduğu, ondan dersler aldıđı²⁵ olduğu kayıtlarda geçmektedir.

Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî, Muhammed b. el Hasen'den dersler aldığı, verâ sahibi, dindar, fakih ve hadisçi olduğu rivayet edilir. Derb Esed mahallesinde Muhammed'in kitaplarını okuttuğu ve Hicazi'nin kendisi hakkında şunları kaleme aldığı kaynaklarda yer alır:

²⁴en-Nesefi, **a.g.e.**, I, 356; Krş. Kutlu Sönmez, **Türklerin İşlamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 269.

²⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İşhâk İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, (nşr. Rızâ-Teceddüd), Tahran, 1965, s. 259; Ahmed b. Mustafa Taşköprîzâde, **Miftâhu's-sa'âde ve'l-misbâhi's-sivâde**, (thk. Kâmil Bekrî-Abdulvehhab Ebû'n-Nûr), Kahire, 1968, s. 260; el-Leknevi, **a.g.e.**, s. 14; Huleyf, Fethullah, **a.g.e.**, I, 3; Hasan b. Abdulmuhsin Ebû Azbe, **er-Ravzatü'l-behiyye fima beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Matüridiyye**, (thk. Abdurrahman Umeyre), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989, s. 4; ez-Zebidî, **a.g.e.**, II, 5; Krş. Bekir Topaloğlu, **Mukkadime (Ebû Mansûr el- Mâtürîdî Tevilâtu'l-Kur'ân tercümesinin içinde)**, I, 23; Abdülkadir şener, "Cûzcânî, Ebû Süleymân", **T.D.V. İşlam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VIII, 98.

Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî Bağdad'da Emin fitnesi hâkim olduğu zaman kendisini kılıcıyla kovalayan bir adamdan kaçan bir adam görür. Kovalayan adam:

–Yakalayın şunu! diye bağırır.

Yakalarlar ve gelip öldürür.

Ebu Süleymân “Adamı tanıyor muydunuz?” diye sorar.

“Hayır, ikisini de tanımıyoruz derler.”

Ebu Süleyman: “Buna rağmen öldürülmesi için adam mı yakalıyorsunuz?!” der ve orada onlarla birlikte yaşamayacağına yemin eder oradan Takatul Akka şehrine gider. Orada İbnu'l Belhi'ye kitaplarını okur. Fitne dindiği zaman ortalarda daha çok görünmeye başlar. Derb Esed'e gider ve oradan bir ev satın alıp “Bugün Bağdatlı oldum. Zira bir adam oturduğu beldeden ev almadıkça oranın ahalisinden sayılmaz.” diyerek şöyle devam eder; “Kufe'den bir ev satın aldığı için Ali bin Ebi Talip Kufeli, Taif'ten aldığı için Abdullah bin Abbas da Taifliydi.” Ebû Süleyman 200/816? tarihinde vefatına kadar bu mahallede kalmıştır. Sadece Muhammed b. el-Hasen'in kitaplarını rivayet etmiş olup kendi kitabı yoktur.²⁶

Ebû Süleymân el-Cûzcânî Hanefî düşünce sisteminin temel kitaplarını hocaları olan Ebû Yusûf (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/804)'den nakletmiştir. Hatta Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl (el-Mebsût)* adlı eserinin en güvenilir nüshası Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin rivayet ettiği nüshadır. Bu hocalar dışında kendisinden hadis rivayet ettiği Abdullah b. Mübârek (181/797), ve kendisinden rivayette bulunan Ebû Hâtim er-Râzî (240-327 yılları arası) gibi âlimleri sayabiliriz. Bu bilgiler ışığında Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin hocası Ebu Süleyman el-Cûzcânî'nin birçok ilimle uğraştığını gözlemlemekteyiz.²⁷

İbn Nedîm Ebû Süleymân el-Cûzcânî'den şu şekilde bahsetmiştir: “o; din ve verâ sahibi, fakîh ve muhaddisti.”²⁸ Ebû Süleymân el-Cûzcânî takvâ sahibi, re'y yönü kuvvetli bir fakîhti.

²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 259.

²⁷ Abdülkadir Şener, a.g.m., **DİA**, VIII, 98.

²⁸ İbnü'n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 259; Fethullah Huleyf, **a.g.e.**, I, 4.

Ebû Süleymân el-Cûzcânî, Halife Me'mûn'un kadılık teklifini, sınırlı bir kişi olduğunu ve bundan dolayı kadılık yapmasının uygun olmayacağını ileri sürerek kabul etmemiştir.²⁹ *Miftâhûs'sâde*' de şu şekilde zikredilmektedir: “Ebû Süleymân Musa b. Süleyman el-Cûzcânî; hocası Muhammed b. Hasan'dır. Fıkıh dersini Muhammed b. Hasan'dan aldı ve onun kitabını rivayet etti. Kadı Me'mun'a şöyle diyerek sunmuştur:

-Ya Emirel Mü'minin. Yargıda Allah'ın hukukunu koru. Ve sen zamanında bunları yapmazsan vallahi Me'mun dönemindekilere azab edilmiş olur. Allah'ın ibadet için verdiği hükümleri kendiminmiş gibi sunmuyorum.

Dedi ki:

-Doğru. Senin çağrın hayırlı olduğu için seni affettim.”³⁰

“Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında “sadûk” ifadesini kullanır. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşüne karşı çıkmış, hatta bu görüşü benimsemeyenleri tekfir etmiştir. 200'de (816) veya daha sonraki bir tarihte vefat etmiştir.”³¹ Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin (ö. 200/816), ömrünün son yıllarında Bağdat'ta bulunduğu da kayıtlarda belirtilmiştir.³²

“**Eserleri:** İbnü'n Nedim Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin eseri bulunmadığını, sadece Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kitaplarını rivayet ettiğini belirtirken³³ Diğer kaynaklarda *es-Siyerü's-Sağîr*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'r-Rehn* ve *Nevâdirü'l-Fetâvâ* adlı eserleri yazdığı kaydedilir.³⁴ Bundan başka hocası Muhammed'in, Yakûb'dan, onun da Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği uzun başka bir kitabı daha vardır.³⁵ Serahsî *el-Usûl*'ünde Cûzcânî'nin *Nevâdirü'l-Fetâvâ*'sından bahseder.³⁶ Taberî de *İhtilâfü'l-fukahâ*'da³⁷ Hanefî'lerin görüşünü verirken çok defa bunun Cûzcânî'nin Muhammed eş-Şeybânî'den naklettiğine işaret eder ki bu nakilleri muhtemelen *Nevâdirü'l-Fetâvâ*'dan yapmıştır.

²⁹ Abdülkadir Şener, a.g.m., **DİA**, VIII, .98.

³⁰ Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 260.

³¹ Abdülkadir Şener, a.g.m., **DİA**, VIII, 98.

³² Metin Yurdagür, , a.g.m., **DİA**, VIII, 97.

³³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s.259.

³⁴ Taşköprizâde, **Miftâhu's-sa'âde**, ss. 260-261; Abdülkadir Şener, a.g.m., **DİA**, VIII, 98.

³⁵ Taşköprizâde, **a.g.e.**, s. 261.

³⁶ Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, **Usûlü's-Serahsî**, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1954, I, 34.

³⁷ Taberî, **İhtilâfü'l-fukahâ**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1933, s. 25, 27, 33, 40, 44.

Kâtib Çelebi ona *Kitâbü'l-Hiyel* adlı bir eser isnad etmekteyse de³⁸ Cûzcânî'nin, aynı adlı bir kitabın Şeybânî tarafından yazıldığı hususuna itiraz ederken ileri sürdüğü gerçekler³⁹ dikkate alındığında kendisinin böyle bir eser yazmış olması şüpheli gözükmektedir.”⁴⁰

B. ÖĞRENCİLERİ

1. EBÛ NASR AHMED b. ABBÂS b. HÜSEYİN el-İYÂZÎ es-SEMERKANDÎ (260/874?)

“Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin belirttiğine göre; İyâzî'nin Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin hem hocası hem ders arkadaşı olduğu yolundaki kayıtları dikkate alınırsa Semerkant'ta III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında doğduğu söylenebilir. Tabakat kitapları Sa'd b. Ubâde'nin soyundan geldiği hususunda görüş birliği içindedir.”⁴¹ Nesefî'nin verdiği soy zincirine göre İyâzî onuncu göbekte Sa'd b. Ubâde'ye ulaşmaktadır.⁴² Ebû Nasr el-İyâzî Ensarî'dir. Onun nesebi Yahya b. Kays b. Sa'd b. Ubâde b. Ensarî el-Hazrecîye dayanır.⁴³

Zebidî şöyle diyor: “*Kitâbu'l Fark ve Temyîz*'in yazarı olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Salih el-Cûzcânî'nin öğrencisi olarak Ebû Nasr el-İyâzî çıkmıştır.”⁴⁴ Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Salih el-Cûzcânî, Ebû Nasr el-İyâzî ve Nusayr b. Yahya gibi isimlerin hepsi Ebû Süleyman b. Musa b. Süleyman el-Cûzcânî'den fıkıh ilmi tahsil etmişlerdir.”⁴⁵ Kaynaklar, İyâzî'nin Mâtûrîdî ile birlikte Ebû Bekir el-Cûzcânî'den ders aldığını da kaydeder. Ancak İyâzî'nin o devrin diğer âlimlerinden temel islâmî ilimleri tahsil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁶ Ebû Nasr, Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin oğlu Ebû Abdillâh b. Ebî Bekir el-Cûzcânî'den de eğitim gördüğü kaynaklarda belirtilmiştir.⁴⁷

³⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, tsh. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara, MEB, 1941, II, 1415.

³⁹ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsût*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1983, XXX, 209.

⁴⁰ Abdülkadir Şener, a.g.m., *DİA*, VIII, .98.

⁴¹ İlyas Üzüm, “İyâzî, Ebû Nasr”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIII, 499.

⁴² en-Nesefî, *Tabıratü'l-edille*, I, 356; el-Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 23.

⁴³ Fethullah Huleyf, *Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd tahkîki içinde)*, I, 3.

⁴⁴ en-Nesefî, *a.g.e.*, I, 356; Fethullah Huleyf, *a.g.e.*, I, 3.

⁴⁵ Fethullah Huleyf, *a.g.e.*, I, 3; ez-Zebidî, *Kitâbu'l-ithafu's-sa'âde*, II, 5.

⁴⁶ İlyas Üzüm, a.g.m., *DİA*, XXIII, 499; el-Leknevi, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁷ İbn Yahyâ, *Şerhu cumeli usûli'd-dîn*, 160b.

Usûl ve fûrû ilminde imam kabul edilen Ebû Nasr el-Ïyâzî, *Kitâbu'l-mûsânef fi mes'eleti's-sıfât* adıyla yazdığı eserinde verdiği bilgiler doğruysa, hak ehlinin (ehl-i hakk) görüşlerini doğrulayan, Mutezile ve Neccariyeninkileri çürüten delillere yer vermiştir. Ebû'l Kâsım el-Hâkîm es-Semerkindî, onun bid'at ve heva ehliyle yaptığı tartışmalara katılmış ve onun bu tartışmalarındaki başarısından övgüyle söz etmiştir. Yirmi yaşında ulemânın başına geçmiş, ders vermeye başlamış, eğitim işlerinden sorumlu olmuştur. O zamanın en aktif, en faal, en cesaretli kişisi olarak adlandırılan Ïyâzî'nin; şehit düştüğünde geride Ebû Mansûr el- Mâtûrîdî ve Ebû'l Kâsım es-Semerkindî'nin akranlarından yetişmiş kırk âlim bıraktığı söylenir.⁴⁸

“Ebû Nasr el-Ïyâzî ile Ehl-i Sünnet kelim mektebinin kurucularından Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, Cûzcânî'nin en meşhur öğrencileridir.”⁴⁹ İbn Yahyâ, Ebû Bekir el-Cûzcânî'den sonra Dâru'l-Cûzcânîye'nin başına Ebû Nasr el-Ïyâzî Ahmed b. Abbâs b. el-Hüseyn'in geçtiğini zikretmektedir. “Bunun yanında bölgede İslam'ın yerleşmesi için büyük çabalar gösteren Ïyâzî bu amaçla sık sık savaflara katılmış ve bunların birinde şehid olmuştur.”⁵⁰

“Dârü'l Cûzcaniyye'de Ebû Nasr'dan önce görev yapanların hepsi resmi görevlerden uzak durmuşlar ve Semerkand'ın kenarında duran Gâziler Ribatı'nda sıradan halk arasında faaliyet göstermişlerdi. Ebû Nasr ise, hocalarının aksine Sâmânî emiri Nasr b. Ahmed ile yakın ilişkiye girmiştir.”⁵¹ O ulemânın başına 20 yaşında geçtiğinde ayrıca Semerkand'a kadı olarak tayin edilmiştir.⁵²

Ebû Nasr'ın bu tutumu Samanî'lerin güttüğü siyasetten kaynaklanmış olabilir; çünkü 263/876'da Samanîler, Tahirî devletine bağlı olmaktan kurtulup doğrudan Abbasîlere bağlı içişlerinde bağımsız bir devlet haline geldi. Devletin ilk emiri Nasr b. Ahmed de muhtemelen hâkimiyetini sağlamlaştırmak için bir yandan hocaları gibi

⁴⁸en-Nesefî, **a.g.e.**, I, ss. 356- 357; el-Leknevi, s **a.g.e.**, 23; Abdülkerîm bin Muhammed b. Mansur et-Temîmî Sem'ânî, **el-Ensâb**, Beyrut, 1988, IV, 267; el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-mudiyye**, I, 70; Sönmez Kutlu, **İmam Mâtûrîdî ve Mâturidilik: Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin Mezhebî Arka Planı**, s. 138; İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁴⁹ Metin Yurdagür, “Cûzcânî Ebû Bekr”, **DİA**, VIII, 97.

⁵⁰ İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁵¹ Ahmet Ak, “Mâtûrîdîliğin Ortaya Çıkışı” **Büyük Türk Bilgini İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdilik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı**, s. 439.

⁵²el -Kureşî, **a.g.e.**, I, 70.

zahidane bir hayat yaşayan ve eğitim-öğretim işlerine katılan, diğer yandan da seferlere katılan⁵³ Ebû Nasr'dan yararlanmak istemiş olabilir.⁵⁴

İyâzî'den Semerkand tarihinde İdris de bahsetmiştir: “O, ilim ve cihad ehli idi. Onlardan hiç biri onun ilmine, verâsına, çalışmasına ve cesaretine sahip değildi. Bu tabakat kitaplarında bahsedilmiştir. Şüphesiz ki Mâtûrîdî ile beraber Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'den fıkıh tahsil etmiştir. İyâzî'nin Ebû Ahmed ve Ebû Bekir adlı iki oğlu vardı. Mâtûrîdî'nin akranı olan kırk âlim yetiştirmiştir.”⁵⁵

İyâzî'nin iki oğlu olan Ebû Ahmed ve Ebû Bekir Ehl-i Sünnet itikâdının gelişmesi ve zemin için babalarından ilim tahsil ederek çalışmışlardır. Babalarının izinden giderek Hanefî itikâdının yayılması için uğraşmışlardır.⁵⁶ “Bunlardan büyük oğlu Ebû Ahmed kendini daha çok fıkıh sahasında yetiştirmiştir. Hocası Hâkîm es-Semerkândî, Horasan ve Mâverâünnehir'in son yüzyıldan beri ilim, anlayış, ifade kabiliyeti, nezaket, iffet ve takvâ bakımından onun gibi birini yetiştirmedigini söylemiştir.”⁵⁷ Ebû Hafs el-İclî de, “Bu mezhebin doğru olduğuna Ebû Hanîfe delildir. Mezhebinin isabetli olduğunu kanıtlayan delil Ebû Ahmed'in onu benimsemesidir. Şayet bu mezheb olmasaydı Ebû Ahmed el-İyâzî'nin'de itikadı olmazdı.”⁵⁸ demiştir. Ebû Bekir el-İyâzî'nin *el- Mesâ'ilü'l-'aşr el'İyâziyye* adıyla bir eser yazdığı, bu eserde ehl-i Sünnetle Mutezile arasındaki ana farkları anlattığı nakledilmektedir.⁵⁹

Ebû Nasr el-İyâzî, Ebû Bekir el-Cûzcânî gibi Mâtûrîdî düşüncesinin vukû bulmasında etkili isimlerdendir. Ebû Mansur el- Mâtûrîdîyle aralarında yaş farkı olmasına ve hoca-öğrenci ilişkisi bulunmasına rağmen İyâzî Mâtûrîdîye ilminden dolayı saygı göstermiştir.⁶⁰

Ebû Nasr el-İyâzî'inin; Mâtûrîdî'nin ilmî seviyesini beğenerek takdir ettiğini, hatta Mâtûrîdî derse gelmeden derse başlamadığı da zikredilmiştir. Mâtûrîdî'yi uzaktan gördüğü

⁵³ İbn Yahyâ, **a.g.e.**, 160b.

⁵⁴ Ak, Ahmet, **a.g.m.**, s. 436.

⁵⁵ Ebû'l Hayr, **Akîdetü'l-İslâm ve'l- İmam el-Mâtûrîdî**, s. 270; ez-Zebidî, **Kitâbu'l-ithafu's-sa'âde**, II, 5.

⁵⁶ Fethullah Huleyf, **a.g.e.**, I, 4.

⁵⁷ en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 359; İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁵⁸ Fethullah Huleyf, **a.g.e.**, I, 4.

⁵⁹ İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499; krş. en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 359;

⁶⁰ Üzüm, İlyas, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

zaman “*Rabbin dilediğini yaratır ve seçer*” (*Kasas*, 28/68) ayetini okuduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶¹

İyâzî, Ebû Hanîfe ve öğrencileri gibi aynı yöntemi kullanarak nakli esas almış, ancak naklin sınırlarını belirleyerek akla da önem vermiştir. Kendi hocaları gibi hem Mutezileyi hem de diğer bidat fırkalarını getirdiği delilleri çürüterek reddetmiş, Hanefî itikâdını savunmuştur.⁶² “”Küfür şehirleri terk edinceye kadar savaştı.⁶³ “Kaynaklarda onun Ehl-i Sünnet dışı fırkalara mensup kimselerle tartışmalar yaptığı, hasımlarının kendi görüşlerini temellendirmek için istidlâlde buldukları ayetleri tam tersine onların fikirlerini çürütecek şekilde yorumladığı ve onları yenilgiye uğrattığı ifade edilmektedir.”⁶⁴ Tarih onu ilim ve verâsıyla şehirlerde hiç kimsenin onu yıldırmadığını kaydetmiştir.⁶⁵

Nesefî *Tabsırâ*'sında şu şekilde bahsetmektedir: “Allah’a küfreden düşmanlara karşı cihada devam etmiş, o zamanın en cesaretlisi, itikadâ en bağlısı, en faal ve en aktif kişisidir. İlim denizinde onun derinliğine ulaşan yoktur. Usûl ve fûrûda imamdı, ona bu konuda kimse yaklaşmamıştır.”⁶⁶

İyâzî'nin Allah'ın sıfatları hakkında *Mes'eletü's-sıfât* adlı bir eserinde bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir.⁶⁷ Onun *Musannef* kitabına baktığımızda sıfatlar konusunda o hak ile bâtil ehlinin dedikleri sahih delilleri getirdiği görülmektedir. Onlar Mutezile ve Neccariyeydi. Bunlar en kapsamlı açık şekilde zamanın bilinenleridir. Ebû Kâsım Hâkîm es-Semerkândî (r.a.) şöyle diyerek hükmetti: Fıkıhçı Ebû Nasr el-İyâzî'ye bid'ât, ahvâ, cedel ve murâ'e ehlinen, mezheplerinin sıhhatine delil bir ayet ile gelen herkes karşısında dut yemiş bülbüle dönüyordu.⁶⁸

Kefevî'nin naklettiğine göre İyâzî, yanında oğlu Ebû Ahmed'le birlikte bir savaşa katılmış ve orada esir düşmüş, diğer esirlerle birlikte bölgenin yöneticisine teslim edilmiştir. Yönetici eline bir yay almış ve: “Bunu kim gerebilir?” diye sormuş, İyâzî kendisinin yapabileceğini, fakat bunun için bir ok'a ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Bunun

⁶¹ en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 359.

⁶² İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁶³ Fethullah Huleyf, **a.g.e.**, I, 4.

⁶⁴ İlyas Üzüm, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁶⁵ Fethullah Huleyf, **a.g.e.**, I, 3.

⁶⁶ en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 357.

⁶⁷ Üzüm, İlyas, a.g.m., **DİA**, XXIII, 499.

⁶⁸ en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 357.

üzerine kendisine ok verilmiş, o da oku yaya taktıktan sonra yöneticiyi öldürmüş, kendisi de hemen öldürülmüştür.⁶⁹

D. EBÛ MANSÛR MUHAMMED b. MUHAMMED b. MANSÛR el-MÂTÛRÎDÎ (333/944)

Asıl adı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansûr'dur. Mâtürîdî'nin doğum tarihine kesin olarak ulaşamamakta 333/944 yılında Dârü'l Cüzâniyye'nin bulunduğu yer olan Semerkand'da öldüğü ağırlıklı olarak tahmin edilmektedir. "Mâtürîdî, Orta Asya'daki Mâverâünnehir'de Semerkand'a yakın bir yer olan Mâturit (veya Mâtürîd) adlı bir kasabada doğmuştur."⁷⁰ "Nisbet edildiği Mâturît (Mâtürîd), bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Semerkant'ın dış mahallesidir. Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlanan Mâtürîdî, Abbâsîler'in merkezi otoritelerinin oldukça zayıfladığı bir dönemde siyasi bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerden Samanoğulları'nın Mâverâünnehir'e hâkim oldukları devirde yaşamıştır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hocası Rey Kadısı Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin 248 (862) yılında vefat ettiğine dair bilgiden hareketle III. (IX.) yüzyılın ilk yarısının ortalarında dünyaya geldiği ve ömrünün bir asra yakın olduğu tahmin edilmektedir."⁷¹

"Mâtürîdî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklara göre, onun Türk asıllı olduğu kuvvetle muhtemeldir."⁷² "Nitekim Ebû'l Muin en-Nesefî, Semerkand Sünni kelim ekolünü anlatırken Ebû Nasr el-İyâzî ve Kadı Muhammed b. Eslem el-Ezdî'nin sahâbeye kadar varan nesep silsilelerini vermiş, fakat Mâtürîdî'nin ancak dedesini zikredebilmiştir."⁷³ "Sadece Sem'ânî⁷⁴ ve Zebidî⁷⁵ gibi bazı yazarlarca ve *Kitâbu't-tevhîd*'in yazma nüshasının kenarına bilinmeyen birisi tarafından düşürülen bir kayıta, onun soyu Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî'ye dayandırılmıştır; ancak bu doğru değildir. Çünkü Arap olduğu iddialarını geçersiz kılacak pek çok kanıt bulunmaktadır: 1) Mâtürîdî'nin yetiştiği bölgede kaleme alınan kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur. 2) Onun

⁶⁹ Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*, Süleymaniye Ktp., y.y., Şehid Ali Paşa, 1931, 127b, 128a.

⁷⁰ M. Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelim Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'in Nesefî", *AÛF Dergisi*, S. 27, Ankara, 1985, s. 282.

⁷¹ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, XXVIII, 146.

⁷² Sönmez Kutlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁷³ Özen, Şükrü, a.g.m., *DİA*, XXVIII, 146.

⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 155.

⁷⁵ ez-Zebidî, *a.g.e.*, II, 5.

soyunun Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayandıran Zebidî, soyunun gerçekten ona ulaştığı için değil, takdir ve şerefendirme amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. 3) Mâtürîdî'nin eserleri, özellikle *Kitâbu't-tevhîd*'in Arap dili bakımından bazı ifade bozuklukları, muğlâklıkları ve gramatik hataları içermesi, onun Arap olmayan birisi tarafından kaleme alındığını açıkça göstermektedir. 4) Eserlerinde ifadelerin zaman zaman Türkçe cümle yapısına uygun biçimde kurulması, eserlerin Türk asıllı bir âlime ait olduğunun en önemli kanıtıdır. 5) Mensupları tarafından Eş'arî'nin Arap asıllı olmasıyla övünülürken, aynı şeyin Mâtürîdî için yapılmaması da onun Arap olmadığını başka bir delildir.⁷⁶

Kitâbu't-tevhîd'in yazma üslûbuna ve dili kullanma şeklini göz önünde bulundurduğumuzda, bu eserin Arap olmayan birinin kaleminden çıktığını düşündüren niteliktedir. Ayrıca *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserin sahibi olan Mâtürîdî'nin Türklerin ağırlıkta olduğu bir bölgede yetişmesi onun bu eseri Türkçe mantığa göre yazdığını hatta kendisinin de Türk asıllı olduğu çıkarımında bulunulabilir.⁷⁷ “Mâtürîdî'nin Türk asıllı olduğu genelde kabul edilen bir husus olmakla beraber, onun İran asıllı göstermek gibi yanlış değerlendirmeler de mevcuttur. Louis Gardet bu yanılığa düşenlerden birisidir.”⁷⁸

“Mâtürîdî Hanefî mezhebinin dördüncü, hatta üçüncü kuşak âlimlerindedir.”⁷⁹ “İlim aldığı hocalardan bilinenler, Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs b. Hüseyin el- İyâzî (4. Asrın başları), Ebû Bekir Ahmed b. İshâk b. Sâlih el-Cûzcânî (3. Asrın ortaları), Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (268/881) ve Muhammed b. Mukatîl er-Râzî' dir (248/862).”⁸⁰

Bu kişilerin fikrî ikâmeleri esas olarak Ebû Hanîfe'ye dayanmaktadır. Zikrettiğimiz Mâtürîdî'nin hocaları ilerde daha detaylı bir şekilde açıklayacağımız gibi Hanefî itikâdına göre yaşamış ve birçok eser kaleme almışlardır. Ancak üzümlere söylemek gerekir ki bu eserlerin büyük bir kısmı bize ulaşmamıştır. Günümüze ulaşanlar ise yeni yeni keşfedilmekte ve ortaya çıkartılmaktadır.⁸¹

Tabakât kitaplarını incelediğimizde İmam Mâtürîdî ve onun hayatı, hocaları, öğrencileri ve ilmi hakkında bilgi veren en eski kaynak Nesefî'nin *Tabısratü'l-edille* adlı

⁷⁶ Sönmez Kutlu, **İmam Mâtürîdî ve Maturidilik**, s. 24, krş. Bekir Topaloğlu, **Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd (Açıklamalı Tercüme)**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2002, ss. 18-19.

⁷⁷ Şükrü Özen, a.g.m., **DİA**, XXVIII, 146.

⁷⁸ Lous Gardet, **Introduction a la Théologie Muslumane**, Paris: J. Vrin, 1948, ss. 60-61.

⁷⁹ Bekir Topaloğlu, **Mukaddime (Ebû Mansûr el- Mâtürîdî Tevilâtu'l-Kur'an içinde)**, s. 26.

⁸⁰ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 24

⁸¹ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 24.

eseridir. Bu eser Mâtürîdî üzerine yoğunlaşmıştır. Hatta öyle ki ondan sonra Mâtürîdî hakkında kaleme alınan eserler Neseî'nin eserinin üzerine çıkmamıştır.⁸²

“Hanefî kaynakları dışında ise Mâtürîdî'nin adı, tespit edildiği kadarıyla ilk defa Şâfiî âlimlerinden Ebû Âsım el-Abbâdî'nin 435'te (1044) tamamladığı *el-Fukahâ'ü's-Şâfi'iyye* adlı eserinin girişinde önde gelen Hanefî fakihlerinin adları sıralanırken “Ebû Mansûr es-Semerkindî” şeklinde geçmektedir.”⁸³ “14.yüzyıla kadar da herhangi bir Eş'arî yazarın Mâtürîdî'den bahsetmemiştir. Normalde Mâtürîdî'den bahsedilmesi beklenen Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) *Usûlu'd-dîn*'i ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal ile Nihâyetu'l-ikdâm*'ı başta olmak üzere birçok ilk dönem Eş'ari eserinde Mâtürîdî'den hiç söz edilmektedir.”⁸⁴

Çağdaş araştırmalarda Mâtürîdî'yi her yönüyle ele alan eserlerde, onun önemli kişiliğine rağmen ve büyük büyük bir çoğunluğa hitab edip büyük bir kitleyi etrafında toplamasına rağmen, Mâtürîdî'nin ihmal edildiği, bu sebeple de günümüze çok az eserinin ulaştığı belirtilmektedir. Ancak dönemin siyasilerinin Eş'ari mezhebini destekleyerek çok az eseri bulunsa da, Mâtürîdî'ye göre daha fazla zikredilmesi ve yayılmasıyla ilgili çeşitli sebepler ileri sürülmektedir. Bu sebeplerin başlıcalarında ise Mâtürîdî'nin ilim merkezi Bağdat'dan uzakta yaşamış olması, hatta Maverâünnehr'in doğusunda bulunan Hanefî-Mâtürîdîler tarafından da ihmal edilmesi, kendisinin Arap olmaması sebebiyle Arap tarihçileri tarafından da zikredilmemesi, siyasi iktidarlara yakın olmaması gibi sebepler dışında, dönemin eğitim merkezlerine girememesi de Mâtürîdîliğin Eş'ariye göre daha fazla ihmal edilmesine ve tarihî ihmalkârlığa sebep olmuştur. Doğu Hanefîleri tarafından ihmal edilmesinin sebebi ise Ebû Hanîfe itikâdi otoritesinin Mâtürîdî'nin gölgesinde kalacağından korkmaları ve Mâtürîdî'nin Arap asıllı olmamasından kaynaklanmaması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Mâtürîdîliğin dönemin anlayışından daha fazla akla önem vermesi de biyografik kaynaklarda yer almamasına sebep olmuş olabilir.⁸⁵ Hatta bazı araştırmacılara göre ise Mâtürîdî'nin bu kadar dışlanmasının sebebi Türk asıllı olması yani Arap unsuruna dâhil olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu da Mâtürîdî'nin Arap olmadığına ayrı bir delil olarak sunulabilir.

⁸² Şükrü Özen, a.g.m., **DİA**, XXVIII, 147

⁸³ Şükrü Özen, a.g.m., **DİA**, XXVIII, 146.

⁸⁴ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 163.

⁸⁵ Şükrü Özen, a.g.m., **DİA**, XXVIII, ss. 147-148.

“Mâtürîdî’nin yaşadığı bölgenin çeşitli istilâlara maruz kalıp dini eserlerin tahrip edilmesi, ayrıca Mâverâünnehir’in Bağdat, Basra ve Kûfe gibi ilim ve kültür merkezlerinden uzakta olmasının eserlerinin ihmal edilmesindeki etkisinin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çeken Bekir Topaloğlu’na göre ise bu ihmalin temelinde, muhaddislerle fakihlerin Mâtürîdî’nin görüşlerini Mu’tezile’ye yakın kabul etmelerinin yatması kuvvetle muhtemeldir.”⁸⁶ Mâtürîdî’nin doğu bölgesindeki Hanefî müelliflerinin bir kısmı tarafından ihmal edilmediğini Ebû’l-Yusr el-Pezdevî’nin (ö. 494/1100) *Usûlu’dîn*’ini örnek vererek gösterebiliriz.⁸⁷

Mâtürîdî dönemin âlimlerine nisbetle hakkında çok az araştırma yapılan ve çok az bilgiye ulaşılan önemli bir düşünürümüzdür. Bu yüzden yeni yeni ortaya çıkan araştırmalarla onun hakkında yeni bilgilere ulaşmaktayız. Yapılan araştırmalar onu tam anlamıyla tanımaya kafi değildir. İlim dünyasında Mâtürîdî’nin Eş’ariye göre oldukça ihmal edildiği, Eş’ari hakkında yapılan araştırmalara nisbetle Mâtürîdî’nin çok az araştırmaya konu olmasının en büyük payı Türk araştırmacılarına düşmektedir. Çünkü Mâtürîdî’den bahsederken kendisinin Türk olmasıyla övünürken, bunu bütün ilim âleminetanıtmayı kendimize vazife bilmeliyiz.⁸⁸

Mâtürîdî’nin hayatından çok düşünce fikriyatına önem verilmesi de belki biyografisinin olmamasına sebeptir. Arapların kendi dünyalarını övdüğü ayrı bir gerçektir. Bu yüzden kendi coğrafyalarında doğan ve yayılan Eş’arilik hakkında bilgiler oldukça çoktur. Ve bilmedikleri coğrafyada doğan Mâtürîdîliği önemsemedikleri hatta belki de kendi coğrafyalarında zikredildiğinde yayılmasından korktukları için düşüncelerine bile yer verilmemiştir. Ve maalesef ki Hanefî mütekellimlerinin Mâtürîdî’nin biyografisine önem vermemesi sınırlı kalmalarına ve kendileri hakkında tarihi ifade yetersizliğine sebep olmuştur.

⁸⁶ Şükrü Özen, a.g.m., **DİA**, XXVIII, 148.

⁸⁷ Ebû’l-Yusr Sadrulislam Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, **Usûlu’dîn**, çev. Şerafettin Gölcük İstanbul, 1988, Thk. H. P. Linss, Kahire 1963. Onun hâl tercümesi hakkında bilgi için bkz. Kureşi, **a.g.e.**, II, 270.

⁸⁸M. Sait Yazıcıoğlu, **a.g.e.**, s. 287.

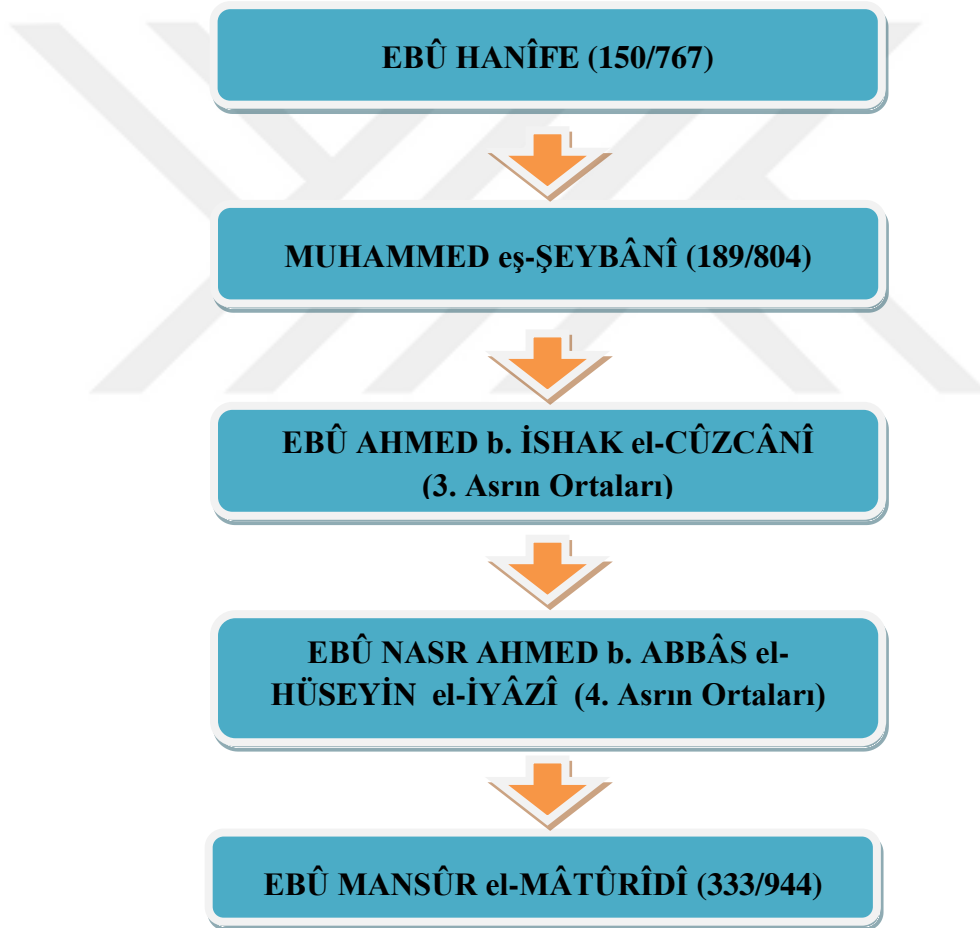
İKİNCİ BÖLÜM

**EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK EL-CÛZCÂNÎ
VE DÂRU'L-CÛZCÂNIYYE**

A. EBÛ BEKİR AHMED b. İSHAK el-CÛZCÂNÎ'NİN KELÂMÎ BAĞLANTISI

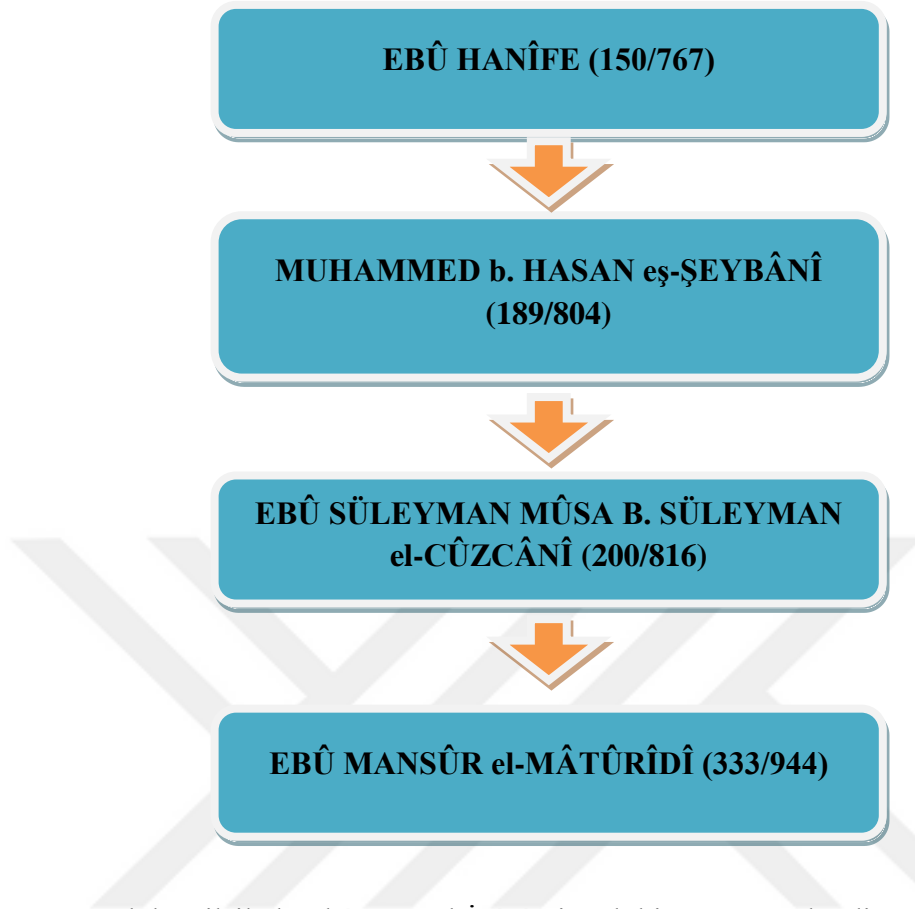
Bir önceki bölümde Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin biyografisinden ve onunla bağlantılı olan hoca öğrenci ilişkilerinden bahsettik. Bu konunun daha sistematik bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle Hoca-öğrenci silsilesi tablolatırılmıştır. .

İbn Yahyâ'nın verdiği bilgiye göre¹ Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe'ye uzanan silsilesi şu şekildedir:

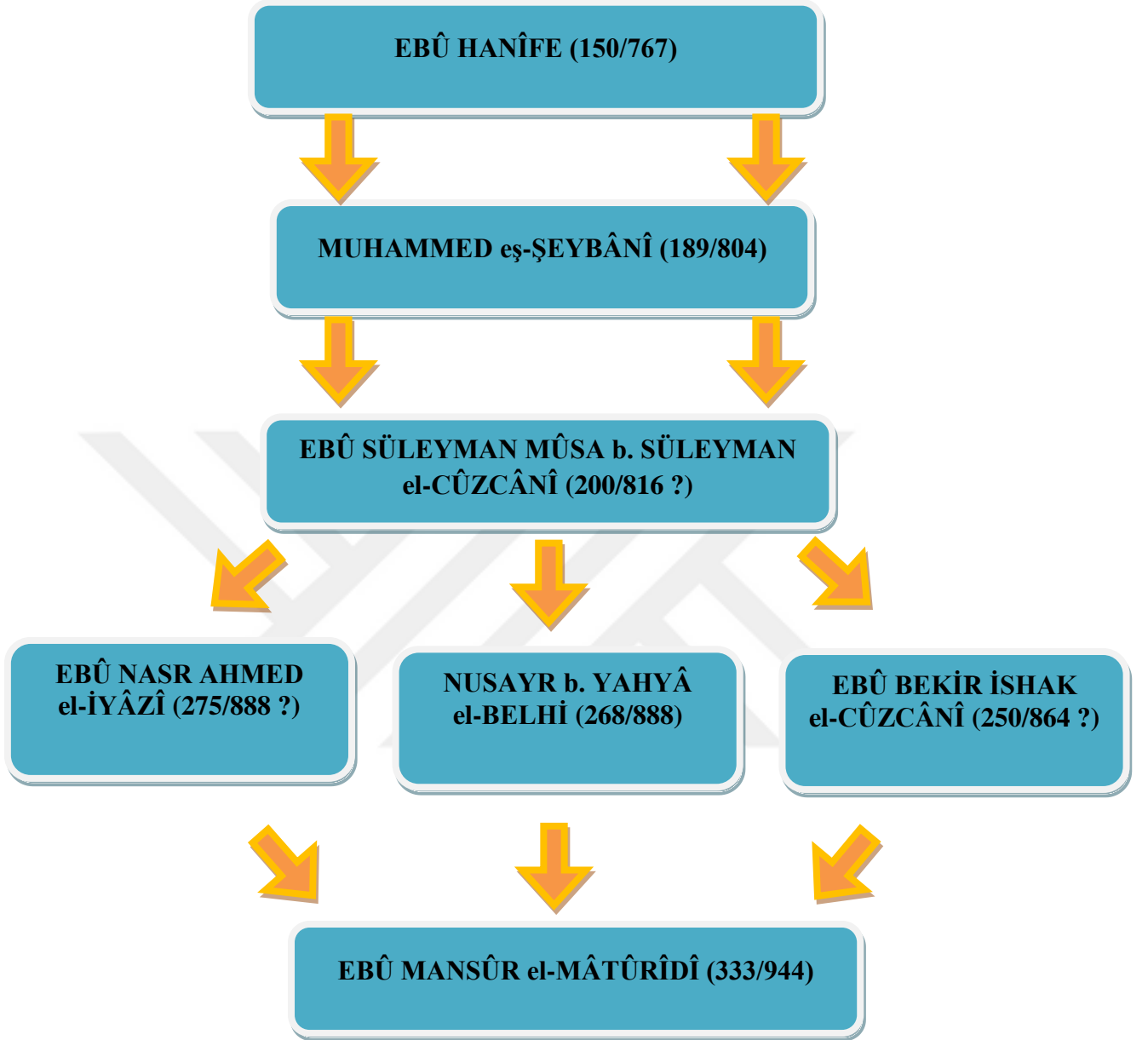
Beyazî ve Zebidî ise, bu konuda üç ayrı silsile kaydetmektedir:²

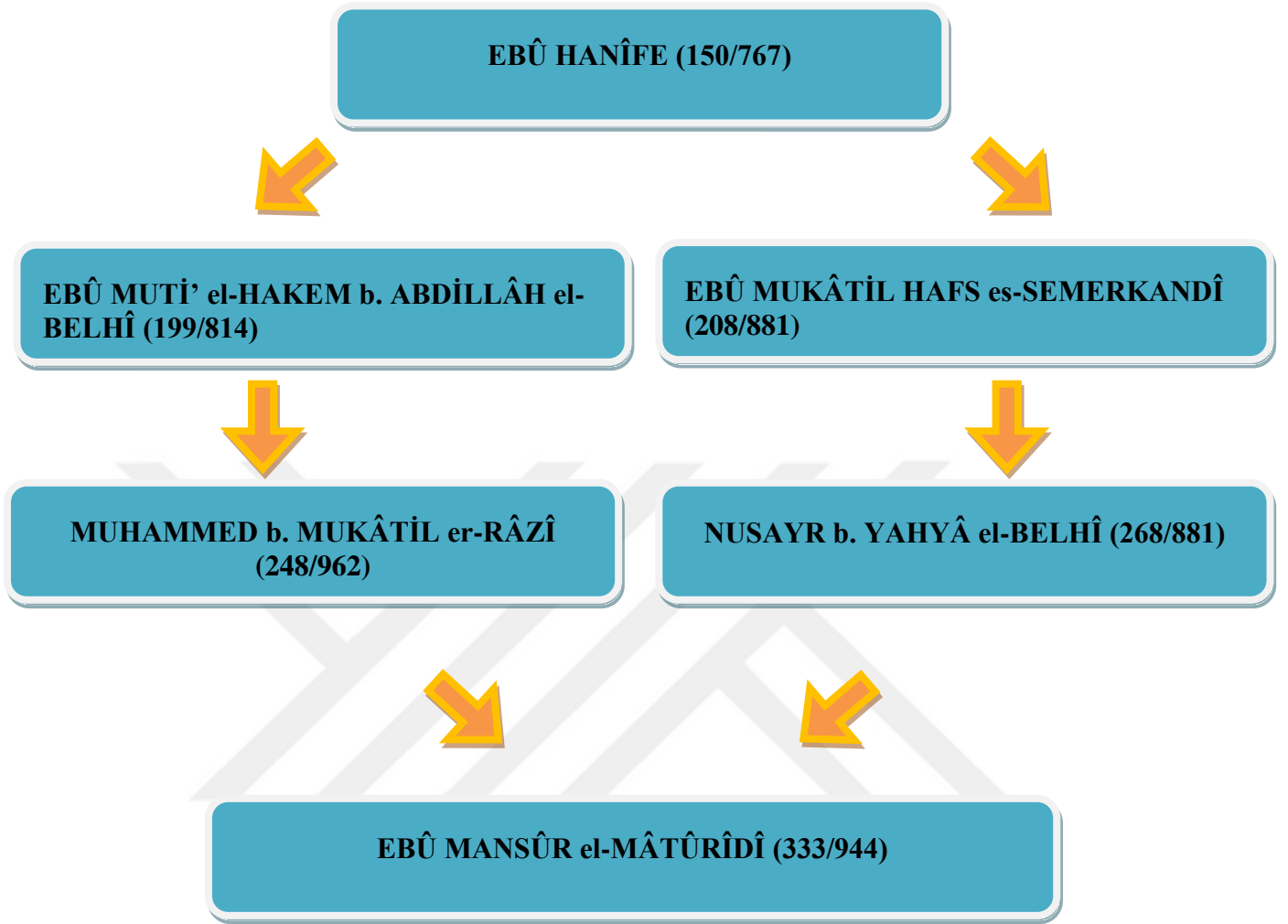
¹ İbn Yahyâ, *Şerhu cumeli usûli'd-dîn*, 160b; Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, 356; Fethullah Huleyf, *Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd içinde)*, I, 3; el-Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 23; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, s. 260; Ebû Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye*, s. 4.

Ancak bu silsilede Ebû Nasr el-İyâzî'nin adı hiç geçmemektedir. Bu silsilede eksiklikler olduğu, daha önce belirttiğimiz kaynaklarda bildirdiklerimize göre kesindir.

² el-Beyâzî, *İşârâtu'l-merâm an ibârâtî'l-imâm*, s. 23; ez-Zebidî, *Kitâbu'l-ithafî's-sa'âde*, II, 5. Mâtûrîdî'nin Ebû Hanîfe'ye uzanan hocalarının silsilesince öğrencileriyle ilgili daha geniş bir şema için bkz. Ulrich Rudolph, *Al-Mâtûrîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semerkand*, s. 161.

³ Ebü'l Hayr, *Akîdetü'l-İslâm ve'l- İmam el-Mâtûrîdî*, s. 270; ez-Zebidî, *a.g.e.*, II, 5.

Bu tabloları dikkate aldığımızda Ebû Hanîfe'den İmam Mâtûrîdî'ye kadar uzanan silsilede öğrenci-talebe ilişkisinde tarihsel olarak bir kopukluk bulunmamıştır. İmamların doğum tarihleri tam olarak binemese de ölüm tarihlerinden ve tabakat kitaplarında geçen alıntılardan birbirleriyle münasebette buldukları apaçık ortadadır.

“3./9. ve 4./10. yüzyıllarda yakın bir ilmî münasebet, müteselsil bir hoca-talebe ve ders arkadaşı zinciriyle devam eden ilim halkalarıyla oluşan Mâverâünnehir'deki Hanefî ilim çevresi 5./11. yüzyılın başlarına doğru özellikle Ebü'l Muîn en-Nesefî (Ö. 508/1115) gayretiyle Mâtûrîdî ekolünü ortaya çıkarmıştır. Söz konusu çevre ilk başta *el-Fark ve't-temyîz* ve *Kitâbü't-Tevbe* adlı eserlerin müellifi Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî ile zemin bulmuş, ardından onun öğrencisi, Neccâriyye ve Mu'tezile'nin delillerine karşı Mesâilü's-sıfât adında bir kitap yazan ve Sâ mânîler'den Nasr b. Ahmed el-Kebîr'in hükümdarlığı zamanında Gayr-i Müslimlere karşı bir savaşta şehit düşen Ebû Nasr Ahmed b. Abbas b. Hüseyin el-İyâzî ile yerleşmiştir.”⁴

Kitâbu'l-Âlim ve'l-Müteallim eseri; hoca ile öğrenci arasında geçen bir diyalogdur. Âlimin Ebû Hanîfe olduğuna dair şüphe yoksa da, soruları yönelten öğrencinin kim olduğuna dair bilgiye metnin başında geçen sened sayesinde ulaşmaktayız: “...Ebû Mansur el- Mâtûrîdî (333/944), Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî (250/864?), Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî (200/815 ?) ve Muhammed b. Mukatil er-Razî (248/962), Ebû Mutî' Hakem b. Abdillâh el-Belhî (199/814) ve Ebû İ'sme İ'sam b. Yusuf (ö. 189/805), Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî (208/823), Ebû Hanîfe (150/767).”⁵ Burada asıl önemli olan ve üzerinde durulması gereken elimizdeki metinlerde bulunan ve rivayet zincirinde Ebû Mansur el- Mâtûrîdî'nin bulunduğu senedir.

“Ebû Mansur el- Mâtûrîdî'nin Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'den, onunda Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî ve Muhammed b. Mukatil er-Razi'den rivayet ettiği metin zamanımıza kadar gelmiştir. Buradan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin III. asrın ortalarında ölmüş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu takdirde Ebû Mansur el- Mâtûrîdî'nin onu görmüş olması mümkün görünmemektedir. Bu sebeple senedin Ebû Mansur el- Mâtûrîdî'ye kadar olan kısmından şüphelenmek için bir sebep bulunmamaktadır. Çünkü bu durumda birbirinden rivayet eden şahıslar arasında tarihi

⁴ M. Said Özervarlı, *Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l Kelâm Adlı Eseri*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 13.

⁵ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 10; krş. Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 7.

bakımdan bir kopukluk yoktur. Aynı zamanda bu kişilerin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimsedikleri ve naklettikleri bilinmektedir.”⁶ en-Nûru'l-Lâmî'de, Semerkandî'nin, Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî ile beraber İbn Sabîh el-Cûzcânî'den ders aldığından bahsedilmektedir.⁷ Diğer taraftan Muhammed b. Mukâtil er-Râzî ile görüştüğü kesin ise, Mâtûrîdî'nin 248/862 yılından en az 10 yıl önce doğmuş olması gerekmektedir.⁸

“Mâtûrîdî Hanefî mezhebinin dördüncü, hatta üçüncü kuşak âlimlerindedir. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî'nin talebesi Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî ve Nîşâbur Kadısı Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cûzcânî gibi hocalardan ilim tahsil etmişse de öğrenimini, henüz yirmi yaşlarında iken hocası Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'ye'nin kurduğu Dârül Cûzcânî'ye'de ders veren Ebû Nasr el-İyâzî'den tamamlamıştır.”⁹ Bu kaynaklardan da anlaşıldığı üzere Ebû Hanîfe'nin görüşleri tarihsel süreç içerisinde yetiştirdiği öğrenciler arasında bir kopukluk yaşamamış ve görüşleri sistemli bir şekilde gelecek nesle aktarılmıştır.

“Semerkand'da Ebû Hanîfe'nin, itikâdî ve fihhi görüşlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı “*Dâru'l-Cûzcânîyye*”¹⁰ adıyla bilinen önemli bir eğitim merkezi bulunmaktaydı.”¹¹ Mâtûrîdî, burada eğitim görmüş ve hocası Ebû Nasr el-İyâzî'den sonra merkezin başına geçmiştir.¹² Makdisî, Semerkand'ın ‘sağlam sünnet’ yani Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat üzere olduğunu aktarır.¹³

Mâtûrîdî iki âlimden öğretim gördü: Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî ve Ebû Nasr Ahmed el-İyâzî. Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî, Semerkand da Hanefî okulunun gelişiminde açık bir şekilde büyük rol oynamıştır. Böylece Neseffî'ye inananlar için ilk asıl başlangıç bu olmuştur. Çünkü onun bilgilerine göre; Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî, hocası Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî şehrin dışında eğitim gördü ve öğrenciliğini bildirmek için Maverâünnehir'e geldi. Ancak bazı kayıtlarda

⁶ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 11.

⁷ Mustafa Can, Hâkim es-Semerkandî-Sevâdül Azâm, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986, ss. 17-18.

⁸ Sönmez Kutlu, **a.g.e.**, s. 11

⁹ Şükrü Özen, “Mâtûrîdî”, **DİA**, XXVIII, 146; Bekir Topaloğlu, **Mukaddime (Tevilâtu'l Kur'an içinde)**, I, 17; Fethullah Huleyf, **Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd'in içinde)**, I, 4; Ebû'l Hayr, **a.g.e.**, s. 270.

¹⁰ İbn Yahyâ, **a.g.e.**, s. 161b.

¹¹ Sönmez Kutlu, **İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik**, s. 25

¹² Bekir Topaloğlu, **a.g.e.**, ss. 16-17.

¹³ Makdisî el-Beşşârî, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, (nşr. M. J. De Goeje), E. J. Brill, 1906, s. 116.

Semer kandlı ilahiyatçılar bunu 3/9. Yüzyıl ortalarından başlatır ki bu Cûzcânî'yi daha gerçekçi yapar. Hanefiliğin çok önceden kurulduğunu, Ebû Mukatîl es-Semer kandî tahminen burada olduğu bilinmektedir. Yani Cûzcânî yeni bir başlangıç yapmamış, farklı irfanları odaklaştırıp, kimi geleneklere şekil vererek daha fazla geliştirmiştir.¹⁴

Bu bağlantılardan yola çıkarak birkaç kaynakta geçen şu bilginin doğru olduğu sonucuna varmaktayız: Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-Ûyâzî de, Mâtûrîdî'nin hem hocası olmuş, hem de onunla birlikte Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'den fıkıh okumuştur.¹⁵ Mâtûrîdî'nin öğrencisinin öğrencisi olan Ebû Seleme es-Semer kandî (IV. asrın ikinci yarısı)'nin ilim silsilesi *Cûmelü Usûli'd-Dîn* eserinin sonunda ise şöyle verilmektedir: Ebû Seleme, Nasr b. Ahmed el-Ûyâzî, Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî, İmam Muhammed eş-Şeybânî, İmam Ebû Hanîfe.¹⁶ Buradan da çıkaracağımız kanı şudur ki; Ebû Hanîfe ekolü üzerinde yetişmiş âlimlerin silsilesi hiçbir tarihte değişmemiş, Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî ise bu ekolün temel direklerinden birini oluşturmuştur.

Mâtûrîdîliğin kurucusu kabul edilen İmam Mâtûrîdî, Semerkant Ekolüne bağlı Dârü'l-Cûzcânîyye'de okuyup yetişmiş ve aynı yerde geliştirip sistemleştirdiği İmam Azam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ömrünün sonuna kadar bütün gücüyle yaymaya çalışmıştır.¹⁷

Ebû'l Mu'în en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille* adlı eserinde Mâverâünnehir'in tamamıyla Hanefiliği (Hanefî-Mâtûrîdîliği) benimsediklerini kaydetmektedir. Horasan'ın Merv ve Belh gibi şehirlerinde Mutezîlî fikirleri benimseyenler hariç bütün Ebû Hanîfe yanlılarının usûl ve fûru konularında ilk dönemden beri Hanefî-Mâtûrîdîliği benimseyerek eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.¹⁸ “Nesefî'nin burada geçen “Tüm Mâverâünnehir bölgesinde itizal fikrini benimseyen Hanefiler” ifadesinden o bölgedeki Hanefîlerin iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu iki grup şu şekilde isimlendirilebilir:

¹⁴ Ulrich Rudolph, *Al-Mâtûrîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semerkand*, ss. 143-144.

¹⁵ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, 357; Taşköprîzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, ss. 55-56; el-Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*, 104b; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcum*, s. 59.

¹⁶ Ebû Seleme, *Cûmelü Usûli'd-Din*, Süleymaniye Ktp., y.y., Şehit Ali Paşa Bölümü, nu: 1648/1, 16b.

¹⁷ Ahmet Ak, “Mâtûrîdîliğin Ortaya Çıkışı” *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı*, s. 436.

¹⁸ Nesefî, *a.g.e.*, I, 356.

- 1. Hanefi-Mu'tezileler:** Bunlar ise Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî gibi amelde Hanefî olup itikatta itizal fikrini benimseyip savunan Hanefîlerdir ki bunlara mefrûğî adı verilmektedir.
- 2. Mu'tezilî Olmayan Hanefîler:** Bunlar, Semerkant'ta Dâru'l-Cûzcâniyye ve Dâru'l-İyâziyye mensupları ile Buhara'da Ebû Hafs el-Kebîr ve Belh'te Nusayr b. Yahya etrafında birleşen ve itizâl fikirlerini red eden Hanefîlerdir. Bu grubu genel olarak **Hanefî Semerkant/Mâverâünnehir Ekolü** şeklinde isimlendirmek mümkündür.¹⁹

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi ve Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin arkadaşı Ebû Bekir el-Cûzcânî Semerkand'a Hanefî mezhebini getiren kişi olarak Neseî'nin eserinde verilmiştir. Semerkand'daki imamların üsûl ve fûrû ilmini cem ederek, dini bir bütün olarak ele aldıklarını ve Cûzcânî'ninde bu özelliğe sahip olarak Semerakand'da kurulduğu Dâru'l Cûzcâniyye'nin kendisinden sonrada uzun bir süre etkisinin olduğu ve bu medresenin Hanefî itikâdı üzerine eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ettiğininde Neseî Tabsiratü'l Edille'sinde belirtmiştir. "Nitekim Ömer en-Neseî, 532/1137 tarihinde vefat eden ve naşı Ebû Mansur Mâtûrîdî'nin mezarı yakınlarına defnedilen Ebu'l Feth Salih b. Muhammed er-Râzî'nin Cûzcâniyye medresesinde (Dâru'l-Cûzcâniyye) ders verdiğini nakleler."²⁰

Burada bizim araştırmamıza giren bölüm olan Semerkant Ekolü'nü açıklamamızın yeterli olacağı kanaatindeyim Nitekim İmam Mâtûrîdî Semerkant Ekolü'ne bağlı olan Dâru'l Cûzcâniyye'de okuyup yetişmiştir. Bu Ekolü açıklamakla birlikte İmam Mâtûrîdî'nin hocası olan ve Dâru'l Cûzcâniyye'nin oluşmasında katkısı olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin de hangi görüş üzerinde olduğu ve bu doğrultuda hangi kelâmî görüşlerin ortaya çıktığını belirlememiz mümkün olmaktadır.

"Hanefî Semerkand Ekolü; III/IX. asrın ortalarında sosyal, askerî ve ekonomik alanlarda önemli gelişmeler kaydetmesi sonucunda ortaya çıkan sükûn ve huzur ortamı Semerkand'da ilmi faaliyetlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Hatta Sâ mânî devletinin başkenti olan Semerkand dönemin en önemli ilim merkezi kabul edilen Bağdat'ı bile geride bıraktığı söylenebilir. Ayrıca İpek Yolu üzerinde bulunması, Semerkand'ın ticaret,

¹⁹ Ahmet Ak, **a.g.m.**, s. 435.

²⁰ Cağfer Karadaş, Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtûrîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", s. 91

sanat ve ilmin merkezi haline gelmesini kolaylaştırmıştır. Semerkant'da o dönemde çeşitli din ve mezheplere ait çok sayıda eğitim merkezi faaliyet göstermektedir. Sahasında uzman olanlar devlet tarafından Semerkant'da davet edilip, onlara büyük itibar edilerek geniş imkânlar sağlanmıştır. Bunun sonucunda Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde olduğu gibi, Horasan, Suriye, Irak ve Anadolu'dan pek çok kimse Semerkant'a ilim tahsil etmeye gelmiştir. Kuşkusuz bunlar arasında yetişen en önemli şahsiyet Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'dir."²¹

Yukarıda bahsedilen faaliyetler sonucu Hanefîliğin zemin bularak yayılması kolaylaşmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İmam Mâtûrîdî ve Ebû Nasr'ın hocası İmam Ebû Bekir el-Cûzcânî 3./9. asırda sıradan, halk arasında faaliyetlerde bulunmaktadır. Yani siyasî idealizimden uzak yalnızca din adına, zühd bir hayat yaşayarak cihad faaliyetlerinde bulunan bir Hanefî dönemidir.²²

Ebû Bekir el-Cûzcânî'ni vefat ettikten sonra yerine 40 öğrencisine liderlik yapmasıyla zikredilen Ebû Nasr el-İyâzî'nin geçtiği çoğu tabakat kitaplarında belirtilmektedir.²³

Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin öğrencileri arasında, kısa süre sonra dinî ve dünyevi meselelerde ihtilafların çıktığı, önde gelenler arasında ise ata yurdundan dönen Ebû Ahmed el-İyâzî ve öğrencisi Ebû Abdillâh b. Ebû Bekir el-Cûzcânî'yi tarihi kaynaklarda gözlemlemekteyiz. "O'nun, İsmâ'il es-Semânî'nin büyük kardeşi –Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed es-Semânî'den (279-301/892-914 yılları arasında Semerkant kadısı) maddi yardım aldığı bilinmektedir."²⁴

Bu dönemin Hanefî anlayışına aykırı davranan Ebû Ahmed pek çok âlim tarafından eleştirilmiş ve daha sonra Dârü'l Cûzcâniyye'nin başına kimin geçeceği hususunun çözümünde bu davranış etkin rol oynamıştır. Dârü'l Cûzcâniyye'nin başına kimin geçeceği tartışması Ebû Nasr'ın vefat ederken oğlu Ebû Ahmed'i göstermesiyle başlamıştır. Ancak Ebû Nasr vefat ettikten sonra Semerkant'a dönen İyâzî kardeşler Dârü'l Cûzcâniyye'nin başında babalarının çok sevdiği ve saygı duyduğu İmam Mâtûrîdî'yi bulmuşlardır. Ebû Ahmed babasının İmam Mâtûrîdî'ye verdiği değeri bildiğinden bu duruma saygı göstermiş

²¹ Ak, Ahmet, **a.g.m.**, s. 436.

²² es-Serahsî, **Şerhu's-siyer el-kebîr**, Haydarabad 1335/1916, I, 23.

²³ İbn Yahyâ, **Şerhu cumeli usûli'd-dîn**, 160b.

²⁴ Anke Von Kueglen-Ashirberk Muminov, **Mâtûrîdî Döneminde Semerkant İlahyatçıları**, çev. Sönmez Kutlu, (Sönmez Kutlu, İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik içinde), s. 283.

ancak Ebû Nasr taraftarları Ebû Ahmed'i başa geçmesi hususunda çağrıda bulunarak, Dârü'l Cûzcâniyye'de ikililiğe sebep olmuşlardır. Bu durumda ilerde açıklayacağımız Hanefilerin re'y ve Hadis taraftarları olarak ikiye bölünmesine sebep olmuştur.²⁵

Semer kand'da Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat âlimleri, Dârü'l Cûzcâniyye ve İyâziyye olan eğitim kurumlarında ilmî hayatlarını devam ettirmişlerdir.²⁶ “Dârü'l Cûzcâniyye adı verilen merkez, Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî ve onun hocaları ile öğrencilerinin; Dârü'l İyâziyye ise, Ebû Ahmed el-İyâzî ve Ebû Bekir el-İyâzî gibi âlimlerin öğrenim gördüğü ilim merkezidir.”²⁷

B. DÂRÜ'L-CÛZCÂNİYYE

Cûzcâniyye ekolü Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Süleyman el-Cûzcânî tarafından Semer kand'da kurulmuştur. Dârü'l Cûzcâniyye Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin hem arkadaşı hem de öğrencisi olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî tarafından devam ettirilmiş İmam Mâtûrîdî'nin ilim tahsil ettiği ve yetiştiği ortam olmuştur.

“Dârü'l Cûzcâniyye, Ebû Hanîfe'nin fikirleri doğrultusunda Semer kand'da faaliyet gösteren en önemli ilim merkezidir. Mâtûrîdî'nin yetiştiği ve orada ders verip binlerce talebe yetiştirdiği bir okuldur. Ebû Mukâtil es-Semer kândî tarafından hicri III. asırda kurulduğu tahmin edilen bu okul, daha sonra Ebû Süleyman el-Cûzcânî ve Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî tarafından geliştirilmiştir.”²⁸ Semer kand'da Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî görüşlerinin felsefî ve teolojik temellerin tartışıldığı “Dârü'l Cûzcâniyye” adıyla bilinen önemli bir eğitim merkezinden tabakat kitaplarında bahsedilmektedir.²⁹

Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî vefat ettikten sonra ise yerine Ebû Nasr el-İyâzî'yi getirdiği kaynaklar tarafından belirtilmektedir. İmam Mâtûrîdî eğitimini Ebû Nasr el-İyâzî (kendisi Ebû Bekir el-Cûzcânî'den eğitim almış ve o vefat ettikten sonra

²⁵ Anke Von Kuegelgen-Ashirbek Muminov, **a.g.e.**, s. 283.

²⁶ İbn Yahyâ, **a.g.e.**, 121b, 160b-162a.

²⁷ Ahmet Ak, “Büyük Türk Bilgini İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik”, s. 436.

²⁸ Ahmet Ak, **a.g.m.**, s. 436; Krş. en-Nesefî, **a.g.e.**, I, 356.

²⁹ Sönmez Kutlu, **İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik**, s. 25.

henüz yirmi yaşlarındayken Dârü'l Cûzcâniyye'nin başına geçmiştir.)'den tamamlamıştır.³⁰

Daha önce de belirttiğimiz gibi Dârü'l Cûzcâniyye'de hocalık yapan âlimlerin silsilesini “İbn Yahyâ *Şerhu cumeli usûli 'd-dîn* yazma eserinde şu şekilde vermiştir:

el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hanîfe (150/767)

el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804)

Ebû Süleyman Mûsâ b. Süleyman el-Cûzcânî (200/816)

el-Fakîh el-İmâm Ebi Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cûzcânî (III. asrın sonları)

eş-Şeyh el-Fakîh Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî (250/864)

Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbâs el-İyâzî (275/888 civarı)

Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî (333/944)³¹

Ancak İbn Yahyâ'nın verdiği bu silsilede İki Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin Kureşî'nin *Cevâhirü'l Mudiyye*'sinde olduğu gibikarıştırıldığı kanaatindeyiz. Zirâ Ebi Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cûzcânî, Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin oğlu ve öğrencisi olarak bazı kaynak eserlerde zikredilmektedir. Burada ise Ebi Abdillâh'ın Ebû Bekir el-Cûzcânî'den önce yaşadığı ve onun hocası olduğu izlenimi verilmektedir. Bunun sebebi olarak ise İbn Yahyâ'nın Ebû Mukâtil er-Razî'yi zikretmemesini gösterebiliriz. Zirâ Ebû Mukâtil'in ircâ düşüncesini benimsemesinden dolayı Ebû Hanîfe zincirine almadığını düşündüğümüz İbn Yahyâ'nın bu zinciri Ebi Abdillâh'la kuvvetlendirmeye çalışarak, Cûzcâniyye'nin İmam Mâtûrîdî üzerinde en etkili kurum olduğu verilmeye çalışıldığı kanaatindeyiz.

Bu silsileye baktığımızda Ebû Hanîfe ile İmâm Mâtûrîdî arasındaki ilişki apaçık görülmektedir. Ölüm tarihleri kesin olmasa da kaynaklarda belirtilen münasebetlerinden ve birbirlerinden rivayet ettikleri eserleri göz önünde bulundurduğumuzda İmâm Mâtûrîdî'ye kadar uzanan zincirin kopma olmadan devam ettiğini ve İmâm Mâtûrîdî'nin Ebû Hanîfe çizgisinde olduğu apaçık ortadadır. “Ayrıca bu silsilede ilk üç hocanın el-Cûzcânî lakaplı

³⁰Bekir Topaloğlu, **Mukaddime (Tevilâtu'l-Kur'ân'ın içinde)**, I, 17; Fethullah Huleyf, **Mukaddime (Kitâbu't-tevhîd'in içinde)**, I, 4; Ebû'l Hayr, **Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtûrîdî**, s. 270.

³¹ İbn Yahyâ, **a.g.e.**, 160b, 161b, 162a.

olması, merkezin “*Dârü’l Cûzcâniyye*” adıyla anılmasına vesile olduğunu düşünmekteyiz.”³²

Bu kurumda hocalık yapan âlimlerin Ebu Hanîfe’nin görüşleri doğrultusunda öğretim hayatına devam ettikleri ve birbirlerinden Ebû Hanîfe’nin görüşlerini rivayet ederek eserler kaleme aldıkları ancak çoğunun günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.³³ “Ebû Mansur el-Mâtûrîdî ömrünün sonuna kadar birçok öğrenciye bu ilmi merkezde ders vermiştir. Nitekim Mâtûrîdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Sa’id er-Rustuğfenî’nin de içinde bulunduğu öğrencilerine İmâm Muhammed eş-Şeybânî’nin *el-Mebsût*’unu okuturken yaklaşık olarak yüz yaşında vefat etmiştir.”³⁴

“Mâtûrîdî’nin öğrencisi Rüstüfeğni’ye öğrencilik yapmış olan İbn Yahyâ’nın kendi döneminde Semerkant’taki Ehl-i sünnetin Cûzcâniyye ve İyâziyye diye bilindiklerini belirtmesi, bunun yanında Mâtûrîdî’ye den söz etmemesi IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında henüz Semerkand kelâm ekolünün Mâtûrîdî’ye nispet edilmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Anlaşıldığı kadarıyla hicrî beşinci yüzyılın ikinci yarısında bile Mâtûrîdî bu ekolün lideri olarak görülmemektedir.”³⁵

Bu bağlamdan yola çıkarak Ebu Hanîfe’nin görüşleri Dârü’l Cûzcâniyye’nin kurucularından olan Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî tarafından sistemli bir şekilde aktarılmış olduğu apaçık ortadadır. Bu sebeple Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî’nin kelâmî görüşlerinin, Ebû Hanîfe’nin kelâmî görüşlerinden ayrı ve farklı olduğunu iddia etmek işi zora koşmaktan başka bir şey kazandırmayacağı kanaatindeyiz. Tarihsel süreçleri ve görüşleri kaydeden kaynakların herhangi birinde ya da tabakât kitaplarında Cûzcânî’nin Ebû Hanîfe’nin görüşünden farklı bir izlenim öne sürdüğü görülmemiştir. Hatta tam tersine Dârü’l Cûzcâniyye’yi hem hocası hem arkadaşı olan Ebû Süleyman el-Cûzcânî ile kurarak Ebû Hanîfe’nin görüşlerini sistemli bir şekilde öğrenip gelecek nesle aktarmışlardır.

³² Ahmet Ak, “Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik”, s. 437.

³³ Bkz. en-Nesefî, *Tabsiratü’l-edille*, I, 356; el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, I, 60, II, 246, 249; el-Leknevi, *el-Fevâ’idü’l-behiyye*, s. 14.

³⁴ Ahmet Ak, *a.g.m.*, s. 440.

³⁵ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, I, 23.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**EBÛ BEKİR AHMED B. İSHAK EL-CÛZCÂNÎ VE CÛZCÂNİYYE'NİN KELÂMÎ
GÖRÜŞLERİ**

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin kelâmî bağlantısıyla ortaya çıkan tabloda; Ebû Hanîfe'den itibaren başlayan Hanefî doktrinin İmam Mâtûrîdî hatta onun öğrencisinin öğrencisi olan Ebû Seleme es-Semerkindî'nin eserleri incelendiğinde aynı şekilde savunulup izah edildiğini açıkça görmekteyiz. Tabakât kitaplarını incelediğimizde yeni dönem yazılmış Kalam Tarihi kaynaklarında dâhil olmak üzere Ebû Hanîfe'den itibaren bu görüş üzerinde olan kişilerin silsileleri herhangi bir itiraz yahut şüpheye yer verilmeyecek şekilde aynı izah şekliyle verilmiştir. Bu sebeple araştırmamız olan ***Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî ve Cûzcaniyye***'nin kelâmî görüşlerini Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas alarak vermeyi uygun bulduk. Çünkü Nesefî'nin *Tabsıra*'sında bulunan "Ebû Bekir Cûzcânî'den itibaren bu görüşteydiler" ifadesi Cûzcânî'nin Hanefî itikâdî üzerinde olduğunun apaçık göstergesidir.

"Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *el-Âlîm ve'l-müteallim, el-Fıkhu'l-ekber ve el-Fıkhu'l-ebzat* gibi eserleri geçiş hususunda bir köprü olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bu eserlerin muhtevalarında yer alan konulara bakıldığında, salt akîde düzeyinin ötesine geçen aklî izahlara yer verildiği açıklıkla görülebilir. Klasik akîde türü eserlerinden farklı olarak bazılarının, bir aklî izah ve tartışma yöntemi olan diyalog şeklinde düzenlenmiş olması itibariyle de kelâmî eser kategorisine dâhil edilebilir. Nesefî'nin eserinde, Mâtûrîdîlik için bütünüyle Ebû Hanîfe kaynaklı bir hareket ve fikir olduğu imajı uyandırma gayreti baskın görülmektedir. Aslında bu yaklaşım yabana atılmamalıdır. Zira Mâtûrîdîliğin oluşmasında baskın nedenin tabii ki, Ebû Hanîfe'nin ve takipçilerinin düşüncesinin olması kaçınılmazdır. Aksi takdirde bu mezhebin Hanefilik içinde kalması ve adeta onunla bütünleşmesi söz konusu olmazdı. Bugün bile Mâtûrîdîliği Hanefilik içerisinde değerlendiriyorsak bu baskın özelliğin bir sonucudur."¹ Bu baskın özelliğin oluşmasını sağlayan en büyük etkenin ise Dârû'l Cûzcânîyye okulunun kurucularından olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin olduğu ortadadır. Dârû'l Cûzcânîyye'de Hanefî düşüncesi üzerine oluşan kelâmî düşünceler şunlardır:

¹ Karadağ, Cağfer, "Semerkand Hanefî Kalam Okulu Mâtûrîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", s. 87, 90.

A. İMAN BAHİSLERİ

1. İMANIN MAHİYETİ

“Sözlükte ‘güven içinde bulunmak, korkusuz olmak’ anlamındaki *emn (eman)* kökünden türeyen *iman* ‘güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak’ demektir. Terim olarak iman ‘genellikle Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak’ diye tanımlanır.”² İmam Ebû Hanîfe başta olmak üzere Hanefî fıkıhçılara göre iman; inanılması gereken hususları kalbin tasdik etmesi ve bunları dilin ikrarıdır.³ “İmanda şek ve şüphe olmaz. Bu sebeple her mü’min inancını, “ben gerçekten müminim “ şeklinde açıkça ifade etmelidir.”⁴

İman; tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve islâmdır. Bunların hepsi farklı telaffuz edilsede aynı anlama yani iman gelen kelimelerdir. Allahu Teâlâ’nın yaratıcı olduğunu söylemenin, onaylamanın, kesin inancı ve kesin bilgisidir. Bütün bunlar, farklı lafızlar olmalarına rağmen anlamları birdir. Mesela; bir kimseye ey insan, ey akadın veya ey filanca denmesi gibi. Söyleyen kimse, bu kelimelerle aynı manayı kastettiği halde, muhtelif isimlerle çağırılmış olmaktadır. İnsanlar imanı tasdik konusunda farklı hal üzerindedirler. Bir kısmı Allah’ı ve O’ndan gelen her şeyi kalp ve lisanla tasdik eder, Bir kısmı da kalp ile tasdik eder lisan ile yalanlar.⁵

“İman, Allah’tan başka ilâh olmadığına, O’nun bir olup şeriki bulunmadığına, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, cennetine, cehennemine, kıyamete, hayır ve şerrine, hiçbir kimseye kendi amelini yaratma gücünün verilmediğine, insanların kendisi için yaratıldıkları sonuca ve ilahi takdirin cereyan ettiği şeye intikal edeceklerine şahitlik etmemidir, dedi. Ebû Mûtî: Ebû Hanîfe’ye, buna kesin olarak inanan ve ikrar eden mü’min midir? diye sordum. Şöyle dedi:

-Evet, bunu ikrar edince, İslâm’ın bütününü ikrar etmiş olur ve o kimse mü’mindir.”⁶

² Mustafa Sinanoğlu, “İman”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, 212.

³ Sönmez-Kutlu-Osman Aydınli, , **İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet’in Fıkhî Boyutu**, Grafiker yayınları, Ankara, 2012, s. 431; Mustafa Öz, **İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti**, s. 66.

⁴ Sönmez Kutlu- Osman Aydınli, ,**a.g.e.**, s. 431.

⁵ Mustafa Öz, **İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: El-Âlîm ve’l-Müteallim**, ss. 12-13.

⁶ Mustafa Öz, , **İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: El-Fıkhü’l-Ebsat**, s. 35.

Ebû Hanîfe *El-Fıkhü'l-Ekber*'inde imanı; “dil ile ikrar kalp ile tasdiktir” diyerek açıklamıştır.⁷

El-Âlîm ve'l-Müteallim eserinde ise Ebû Hanîfe öğrencisi Ebû Mukâtil'e imanı şu şekilde açıklamıştır: İddia ediyoruz ki, bizim imanımız meleklerin imanı gibidir. Şüphesiz onların Allah'a karşı bizden daha itaatlidirler. Ancak ben sana imanın amelden başka bir şeydir. Buna göre bizim imanımız da onların imanı gibidir. Çünkü biz de Allah'ın birliğini, rububiyetini, kudretini ve ilâhî katından gelen her şeyi, meleklerin ikrar ettikleri, peygamberlerin tasdik ettikleri gibi tasdik ettik, demiştir.⁸

Ebû Hanîfe Ebû Yusuf'un rivayetine göre şöyle demiştir: Bir kimse Allah'ı tanır, O'nu tasdik eder ve imkânına rağmen ikrar ile kabul etmesine imkânı olmasına rağmen ikrar etmeden ölürse küfür üzere olmuş olur.⁹ Çünkü Allah Teâlâ Kur'ân'da imanı hem kalp, hem de dile nisbet ederek, şöyle buyurmuştur: “Biz sadece Allah'a ve bize indirilene inandık, deyiniz.”¹⁰

Allah Âdem'i ve onunla devam eden nesli insan şeklinde çıkarmış, onlara akıl vererek, hitap etmiş, imanı emredip, küfrü nehyetmiştir. Onlar da onun Rab olduğuna şahitlik etmişlerdir. Bu, onların imanıdır. Onlar iman fitrat üzerine doğarlar ancak doğru yoldan sapan, bu fitratı değiştirip bozmuş olur. Doğru yolda devam edenler ise fitratında devamlılık göstermiş olur.¹¹

2. MÜMİN- KÂFİR-MÜNAFİK

“İnsanlar üç kısma ayrılır: İmanında samimi olan mü'min, küfründe direnen inkârcı kâfir ve nifakında sebat eden ikiyüzlü münafık. Allahu Teâlâ mü'mine ameli, kâfire imanı, münafiğa da ihlâsı farz kılmıştır.”¹²

⁷ Mustafa Öz, **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 56.

⁸ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 13.

⁹ Bkz. Muvaffak el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, , **El-Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981, s. 124, 125; Kerderî, **Menâkıb Ebû Hanîfe**, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981, s. 201-202; es-Semerkandî, **Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber**, Meclisu dâreti'l-maârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1321, s. 9.

¹⁰ Bakara, 2/136-137. Ayetlerin tam meali: “Biz, Allah'a ve bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk” deyiniz. Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar, dönerlerse mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar. Onlara karşı Allah yeter. O, işitendir, bilendir.”

¹¹ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 54.

¹² Mustafa Öz, , **Ebû Hanîfe'nin Vasiyeti**, s. 67.

Allah insanları küfür ve imandan ayrı olarak yaratmış, sonra onlara hitap ederek doğruyu emretmiş ve yanlışını yasaklamıştır. Kâfir olan; kendi kesbi, hakkı inkâr ederek reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi kesbi, ikrarı ve tasdiki ve Allah'ın lütfu ve yardımıyla iman etmiştir.¹³

İnsanlar tasdik konusunda üç halde bulunurlar. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ve lisanla tasdik eder. Allah'ı ve Allah katından gelen şeyleri kalp ve lisanla tasdik eden kimse Allah katında ve insanlar yanında mü'mindir. Ancak lisanıyla kabul edip kalbi ile yalanlayanın durumu Allah katında kâfir, insanların nezdinde mü'mindir. Çünkü insanlar birbirlerinin kalbindekini bilemezler. Ancak Allah insanın kalbinden geçeni bilir. Diğer bir durum ise; kalbi ile iman edip lisanı ile yalanlayan kişi ise insanların nezdinde kâfir, Allah katında mü'min olarak nitelendirilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi insanlar ancak dil ile zahir olanı bilebilir.¹⁴

Mesela Peygamber efendimiz lisanıyla ikrar edenlere de mü'min gibi davranmıştır. Halbu ki onlar Allah katında kâfirdir. Ayrıca mescidlere girerek namaz kılan kişileri de mü'min olarak adlandırırız. Halbu ki onların Yahudi yada Hristiyan olmaları da muhtemeldir. İşte bundan, kâfir olmaları mümkün olduğu halde, insanların açığa vurdukları imân alameti ile onların mü'min olduklarına hükmedeceğimiz neticesini çıkaracağımızı iddia ediyoruz.¹⁵

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin aksine aslen mü'min olup, şekli özelliklerle kafir diye isimlendiririz. Muhtemelen bunlar, Allah'a imanları ve bizim bilgimizin dışında namaz kılmak gibi ibadetleri var ise, Allah katında mü'min olabilirler. Bizim onları kâfir bilmemizden dolayı Allah bizi cezalandırmaz. Çünkü Allah bizi, kalplerde bulunanı ve gizli niyetleri bilmekle sorumlu kılmamıştır. Ancak Rabbimiz, insanlardan sadır olan ameller göre onları, mü'min diye isimlendirmemizi, buna göre onları sevmemizi veya sevmememizi teklif etmiştir. Keza, Kirâmen Kâtibin melekleri bile, insanların açığa vurdukları amelleri yazmakla vazifelidir. Çünkü kalpte bulunan şeyleri bilmeye imkân yoktur. Kalplerde olanı ancak Allah ve Allah'ın kendisine vahyettiği peygamberlerinden başka kimse bilmez.¹⁶

¹³ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 54.

¹⁴ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s.12.

¹⁵ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 21.

¹⁶ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 22.

“İlk münafıklık, kalple inkâr ve yalanlama, dille tasdik edermiş gibi görünme ikrarı idi. Aynı halde olanlar için durum, bugünde aynıdır. Yüce Allah, münafıkları kitabında şöyle tavsif eder: ‘Münafıklar sana geldiğinde, biz size şahitlik ederiz ki, sen Allah’ın Resulüsün derler’ Allah onları reddetmek ve yalanlamak için ‘Şüphesiz, Allah, senin Resulü olduğunu bilir. Allah şahitlik eder ki münafıklar şüphesiz yalancıdırlar.’¹⁷ Allah’ın onları yalanlaması, onların dedikleri şeyin yalan olmasından dolayı değildir. Fakat onların yalancılıkları, dilleri ile açıkladıkları gibi, ikrar ve tasdik durumunda bulunmamalarıdır. Keza Allah onlar hakkında şöyle buyurur: ‘İman edenlerle karşılaştıkları zaman, biz iman ettik derler. Şeytanları ile baş başa kaldıkları zaman, biz sizinle beraberiz, biz ancak alay edicileriz derler.’¹⁸ Yani onlar, Hz. Peygamber ve ashabına, dilleriyle ikrar ve tasdiki açıklamak suretiyle alay ettiklerini belirtmektedirler.”¹⁹

Allah “Onlara gökleri ve yeri kim yarattı” diye soracak olsan, “Allah, derler. Sen de Allah’a hamdolsun de. Onların çoğu bilmezler.”²⁰ buyurmaktadır. Yani onların durumunu görmeyen birinin geceyi, gündüzü renkleri tarif etmesi gibi söylenenleri taklit etmesi gibi bilinçsizce söylediklerini ifade etmektedir. Böyle kâfirler Allah’ın ismini, müminlerden işitmişler, işittiklerini de bilmeden söylemektedirler. Bunun için Kur’ân-ı Kerîm’de “Âhirete inanmayanların kalpleri inkârcı, kendileri de kibirlidir.”²¹ buyrulmuştur.²²

İmanı ve ameli terk eden kimse ise, kâfir ve cehennemlik olarak nitelendirilmiştir.²³ İnsan tevhid ilminin inceliklerinden dolayı herhangi birinde zorlukla karşılaşır, sorup öğreneceği bir âlim buluncaya kadar, Allah katında doğru olan ne ise, ona inanması gerekir. Böyle bir kimseyi arayıp bulma işini ertelemesi ve geciktirmesi caiz değildir. Bu hususta tereddüt edilerek beklemek mazur görülmez. Eğer tereddüt ederek beklerse Kâfir olur.²⁴

“Eğer Allah’ın halk ettiklerinden bir şeyi inkâr edip, “bilmem ki bunun yaratıcısı kim? derse, o kimse, “Allah her şeyin halikıdır...”²⁵ ayetinden dolayı kâfir olur. Sanki o kimse, o şeyin Allah’tan başka yaratıcısı vardır, demiştir. Keza, “Allah’ın bana namaz,

¹⁷ Münafıkun, 63/1.

¹⁸ Bakara, 2/14.

¹⁹ Mustafa Öz, , **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 21.

²⁰ Lokman, 31/25.

²¹ Nahl, 16/22.

²² Mustafa Öz, , **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 21-22.

²³ Mustafa Öz, , **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe'nin Osman El-Betti'ye Yazdığı Risale**, s. 62.

²⁴ Öz, Mustafa, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 58.

²⁵ En'am, 6/103.

oruç ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum,” dese yine kâfir olur. Çünkü Allah “Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin”²⁶ ve “Sizin üzerinize Oruç farz kılındı...”²⁷ “Akşama girerken de, sabah erken de, Allah’ı tenzîh edin”²⁸ buyurmuştur. Eğer o kimse “ben bu ayete inanıyorum, fakat te’vil ve tefsirini bilmiyorum” derse kâfir olmaz. Çünkü o kimse ayetin Allah tarafından indirildiğine iman etmiş ve fakat tefsirinde hata etmiştir. Bir kimse kâfiri kâfir olarak bilmezse, o da kâfir gibidir. İman edilecek hususların hepsine inanan, fakat İsa ve Musa peygamber midir, değil midir? diyen kimse kafir olur. Keza kâfir cennete mi yoksa cehenneme mi gider, bilmem, diyen kimse de: “Kâfirler için cehennem ateşi vardır, onlar öldürmezler ki ölsünler...”²⁹, “Onlar için yakılma azabı vardır.”³⁰, “Onlar için şiddetli azap vardır.”³¹ ayetlerinden dolayı kâfir olur.”³²

3. İMAN-AMEL MÜNASEBETİ

Cüzcâniyye Ekolü’nün izini sürdüğü Ebû Hanîfe’ye göre ameller ise; imanın olmazsa olmaz bir parçası değil, imanın sonucu ve meyvesi olarak değerlendirilir. Bu konuda “mü’minler, imanlarından dolayı namaz kılar, hacca gider, zekât verirler, yoksa namaz kıldıkları, hacca gittikleri için iman etmezler” diyerek amellerle desteklenmeyen imanın da zayıf olacağına işaret edilmiştir. Böylece günah işlemek ya da ibadetleri ve iyi olan işleri yerine getirmemek insanı imandan çıkarmaz. Bu durumda inanmış olmakla bütün Müslümanlar, aynı toplumun bireyleri olarak birbirleriyle aynı haklara sahip olmuş olurlar.³³

Allah mü’minlere farz olan şeyleri, insanların imanı tasdik etmesinden sonra emretmiştir: “İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılınsınlar.”³⁴, “Ey iman edenler size kısas farz kılındı...”³⁵, “Ey iman edenler, Allah’ı çok anın...”³⁶ ayetleri ve benzerleri bu hususu belirtmektedir. Eğer farz kılınan şeyler direk imandan olsaydı, Allah o amelleri işleyinceye kadar ibadet etmeyenleri mü’min olarak isimlendirmezdi. Oysaki Allah, iman

²⁶ Bakara, 2/43, 83, 110.

²⁷ Bakara, 2/178.

²⁸ Rûm, 30/17, 18.

²⁹ Fatır, 35/36.

³⁰ Burûc, 85/11.

³¹ Âlî İmrân, 3/5.

³² Mustafa Öz, *Fıkhu'l-Ebsat*, s. 35, 40.

³³ Sönmez Kutlu- Osman Aydın, *a.g.e.*, s. 431; bkz. Ahmet Ak, Mâtûrîdîliğin Ortaya Çıkışı”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik Milletlerarası Tartışma İlmî Toplantı*, s. 450.

³⁴ İbrahim, 14/31.

³⁵ Bakara, 2/178.

³⁶ Ahzâb, 33/41.

ve ameli birbirinden ayırmıştır. “İman eden ve Salih ameller işleyenler...”³⁷, “Hayır, kim Muhsin olarak imanıla bütün varlığını Allah’a teslim ederse...”³⁸, “Kim de mü’min olarak ahreti diler ve onun için çalışırsa...”³⁹ âyetlerinde imanın amel olmadığı ortaya konulmuştur. Bu onların iman ettikten sonra amel işleme durumlarını ortaya koyar. “Bu durum üzerinde borç bulunan bir kimsenin hâline benzer. Borçlu önce borcunu kabul eder, sonra da öder. Önce ödeyip, sonra da borcunu kabul etmez. Borcunu kabul etmesi ödemesinden dolayı değil; bilakis ödemesi, borcunu kabul etmesinden dolayıdır.”⁴⁰

“Şirk diyarında bulunan, İslam’ı mücmel olarak kabul eden, farzları ve amelleri bilmeyen, kitabı ve İslam’ın icaplarını ikrar etmediği halde Allah’ı ve imanı kabul eden, fakat imanın icaplarını ikrar etmeyerek ölen kimse mü’mindir. Allah’ın kitabından herhangi bir şeyi inkâr etmeyen kimse mü’mindir. Ebû Hanîfe şöyle anlatıyor: Bana ilim ehlerinden birinin haber verdiğine göre, Muaz b. Cebel Hıms şehrine geldiği zaman insanlar onun çevresine toplandılar. Bir genç ona, “Namaz kılan, oruç tutan, beyti hacceden, Allah yolunda cihada bulunan, köle azad eden, zekâtını veren ve fakat Allah ve Resulünden şüphe eden kimse için ne dersin?” diye sordu. Muaz: “Onun için ateş vardır,” dedi. O genç: “Namaz kılmayan, oruç tutmayan, beyti haccetmeyen, zekâtını vermeyen fakat Allah ve Resulüne inanan kimse için ne dersin?” diye sorunca, Muaz b. Cebel: “Onun için Allah’tan affedileceğini umar, azaba uğrayacağından da korkarım.” dedi. Bunun üzerine o genç: “Ey Abdurrahman’ın babası, şüphe ile amel fayda vermediği gibi, iman ile beraber herhangi bir şey de zarar vermez.” dedi ve çekip gitti...”⁴¹

Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Müminin bazı durumlarda bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık halinde mü’minden iman gittiği söylenemez... “Fakirin zekât vermesi gerekmez, demek caizdir. Fakat fakirin iman etmesi gerekmez, demek caiz değildir.”⁴²

“Zina eden kadın ve erkek...”⁴³ ayetinde zâni ve zâniyeden iman vasfını kaldırmamıştır. Keza, “Sizden fuhuşu irtikâp edenlerin her ikisini de...”⁴⁴ ayetinde Allah

³⁷ Asr, 103/2.

³⁸ Bakara, 27112.

³⁹ İsrâ, 17/19.

⁴⁰ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, ss. 11-12.

⁴¹ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ebsat**, s. 35-43

⁴² Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti**, s. 66.

⁴³ Nûr, 24/2.

⁴⁴ Nisa, 4/15.

“sizden” kaydı ile Yahûdî ve Hıristiyanları değil, Müslümanları kastetmektedir. Zira aksi olsaydı hitabında o ismi zikrederdi.⁴⁵

“İman ve tasdik edenler için farîzalar nazil oldu. Sonra o farîzaları imanla birlikte işlemek de amel oldu. Bunun için Allah Ku’ân-ı Kerîm’de “İman edip, Salih amel işleyenler...”⁴⁶, “Kim Allah’a iman eder ve Salih amel işlerse...”⁴⁷ buyurur. Bu ayetlerin birçok benzerleri Kur’ân’da mevcuttur. Buna göre ameli işlemeyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcut olur. Ameli terk eden kimse, ameli terkenden dolayı tasdiki kaybetmiş olsaydı, iman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu. Oysaki zayı edenler, sadece tasdiki zayı etmelerinden dolayı, iman isminden, hak ve hürmetinden uzaklaşıp eski halleri olan şirke avdet etmiş olurlar.”⁴⁸

Ehl-i Re’y/ Ebû Hanîfe’ye göre

İman ve amel ayrı; te’vil câizdir.

Hanefî Semerkand Ekolü

İman ve amel ayrı; te’vil câizdir.

Cüzcâniyye Ekolü

İman ve amel ayrı; te’vil câizdir.

Hanefî-Mâtûrîdiler

(Cüzcâniyye mensupları)

(Ehl-i Rey/Ashâbu Re’y)⁴⁹

⁴⁵ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 24.

⁴⁶ Bakara, 2/25, 82, 277.

⁴⁷ Tegâbün, 64/7; Talak, 65/11.

⁴⁸ Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe’nin Osman El-Betti’ye Yazdığı Risale**, s. 60.

⁴⁹ Ahmet Ak, **a.g.m.**, s. 450.

4. İMANDA ARTMA-EKSİLME

Ebû Hanîfe'ye göre yerdekilerin ve göktekilerin imanı artmaz ya da eksilmez. Bu yüzden imanda artma ve eksilmenin olmadığı düşüncesindedir. Bir kişi inandığı şeye kesin olarak şüphesiz tasdik etmişse onda artma-eksilme sıfatının olmasının mümkün olmayacağını söyleyerek, imanda eksilmenin küfrün artması, imanda artmanın ise küfrün azalması şeklinde olduğunu açıklamıştır.⁵⁰

Mü'minler tasdik konusunda eşittirler. Ancak birbirlerinin seviyelerini amel ayırmaktadır.⁵¹ Ebû Hanîfe Ebû Yusuf'un rivayetine göre şöyle demiştir: Yüce Allah'ın, "...imanlarını arttırır..."⁵² sözünden maksat, Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümlerin çoğalması cihetinden artmadır.⁵³

5. İMAN –İSLAM MÜNASEBETİ

Sözlük itibariyle iman ve İslam arasında fark vardır.⁵⁴ "Sözlükte "kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak" anlamlarındaki selm (selm) kökünden türemiş olan İslâm'ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi "boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek", İbn Manzûr da "boyun eğmek (inkiyâd) ve itaat etmek" şeklinde açıklamıştır. Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, "sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak" mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm'ın sözlük anlamındaki inkiyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımı sadece "doğruya ve hakka uyma" mânası taşır. Yanlış ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm'a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir."⁵⁵ İmanla İslâm aynı anlama gelen iki kavramdır. Ameller ne imana ne de İslâm'a dâhildir.⁵⁶ "Mâtürîdî kelâmcıları, kelimelerin terim anlamlarını göz önünde bulundurarak bunların aynı şeyleri ifade ettiğini söylemişlerdir. İki kavramın aynı şeyi belirttiğini savunanlar, iman ve İslâm'ın birbirini tamamladığı ve her ikisinde tasdik ve teslimiyetin esas olduğu görüşünü savunmuşlardır."⁵⁷ Fakat islâmsız

⁵⁰ Sönmez Kutlu- Osman Aydın, **İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fıkhî Boyutu**, s. 431.

⁵¹ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 5.

⁵² Enfal, 8/2.

⁵³ Bu bilgi Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir. Ancak Semerkandî'nin **el-Fıkhü'l-ekber** şerhinde s. 10 ve Kerderî'nin **Menâkıb**'inde, s. 205 sayfalarında bahsedilmektedir.

⁵⁴ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 56.

⁵⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İslam", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIII, 1.

⁵⁶ Sönmez Kutlu-Osman Aydın, **a.g.e.**, s. 431.

⁵⁷ Mustafa Sinanoğlu, **a.g.m.**, **DİA**, XXIII, 1.

iman, imansız da islâm olmaz. Onların ikisi de bütündür. Din ise; iman, islâm ve şeraitlerin hepsine birden verilen isimdir.⁵⁸

6. ŞERİAT VE İSLAM

Peygamberlerin dini birdir. Bunun yanında her peygamber kendine emredilmesi farz olan şeylere insanları davet etmiş, kendisinden önceki resulün şeriatına uymayı yasaklamıştır. Zira resullerin şeriatları çok ve değişiktir. Bundan dolayı Allah Kur'ân-ı Kerîm'de "Sizin her biriniz için bir şeriat bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileyseydi sizi bir tek ümmet yapardı."⁵⁹ buyurmuştur. Allah, bütün peygamberlere dinin temelinde olan tevhid'i anlatması için, dinlerin tek bir din kıldığı için de ayrılmamalarını emretmiştir. "O, size, dinden Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimizi; dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye, kanun yaptı."⁶⁰, "Senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki ona, benden başka hiçbir ilah yoktur, ancak bana ibadet edin diye vahyetmiş olmayalım."⁶¹, "Allah'ın yarattığı değiştirilemez, en doğru din budur."⁶² Yani Allah'ın dini değiştirilemez. Şeraitler ise insanların dönemine göre değiştirilmiştir. Zira bir takım şeyler bazı insanlar için helal iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır. Birçok emirler vardır ki, Allah onların yapılmasını bir kısım insanlara emrettiği halde başka dönemlerde insanları, onları işlemekten nehyetmiştir. O halde şeraitler çok ve farklıdır. Şeraitler, yapılması farz olan şeylerdir. Eğer Allah'ın emirlerinin tamamı din olsaydı, günah işleyen insanların dinden çıkmış ve kâfir olarak isimlendirilmiş olması gerekirdi. Ancak Allah birçok ayetinde günah işleyenleri anlatırken "Ey Mü'minler..." ifadesini kullanmıştır. "Bu durumda kâfir olan kimsenin de Müslümanlarla kendi arasında cereyan eden nikâhlanma, miras, cenazesinin peşinden gitmek, kestiklerini yemek ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olurdu. Oysaki Allah, müminler arasında can ve mallarının korunup haram kılınmasının sebebi olan iman dolayısıyla bu hususları farz kılmıştır."⁶³

⁵⁸ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 56.

⁵⁹ Mâide, 5/48.

⁶⁰ Şûra, 42/13.

⁶¹ Enbiya, 21/25.

⁶² Rûm, 30/30.

⁶³ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, ss. 10-11.

8. KEBİRE (BÜYÜK GÜNAH)

“‘Büyük günah’ manasında kullanılan kebîre (çoğulu kebâir), farklı tanımlarının ortak noktaları dikkate alınıp ‘dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış’ şeklinde tanımlanabilir. Müslümanlar arasında vuku bulan ilk ihtilâfların en önemlisi büyük günah işleyen kişinin (mürtekib-i kebîre) durumudur.”⁶⁴

“Büyük günah işleyen hakkındaki kararın ‘te’hîri’, insanı tabîî olarak onun mü’min olduğu görüşüne götürür. Ona bir mü’min olarak muamele edilmesi hususu, ‘te’hîr’in ilk sonucudur.”⁶⁵

Risalenin devamında Allah’ın muhakkak cezalandıracağı büyük günahlar hususunda bilgisinin olmadığını; şu büyük günahdır muhakkak cezalandırılacaksınız şeklinde bir bilgiye şehadet etmediğini bildirmiştir. Böylece büyük günahları tek tek sayarak bir sayı belirlememiştir. Günahların bir kısmının affedildiğini söylemiş ancak bunların hangi günahlar olduğuna dair bilgisinin olmadığını söylemiştir. Kuranda hangi günahın büyük günah olduğunu veya hangi günahların affedileceğini bilmediğini söylese de Allah’ın şirk dışında bütün günahları affetmesinin mümkün olduğunu şu ayetle ifade etmiştir. “Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız sizin kusurlarınızı örteriz...”⁶⁶ buyrulmaktadır. “Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez Onun ötesinde dilediği kimselerin günahlarını affeder”⁶⁷ buyurmaktadır.⁶⁸

Ebû Hanîfe dedi ki: Bana Ebû’z-Zübeyr Cabir’den naklen anlattı ki, o Hz. Peygamber’e: “Ey Allah’ın Resulü! Bu ümmet için de küfür derecesine ulaşan bir günah var mı?” diye sormuş, Hz. Peygamber de: “Şirk dışında hayır.” demiştir.⁶⁹

Ebu Hanife büyük günah işleyen müminin günahından dolayı Allah’ın onu düşman görüp görmeyeceği hususunda şunları söylemiştir: “Mü’min tevhidi terk etmediği müddetçe, bütün günahları da işlemiş olsa, yine Allah düşmanı olmaz. Zira düşman,

⁶⁴ Adil Bebek, “Kebire” T.D.V. **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2002, XXV, 163.

⁶⁵ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010, s. 175.

⁶⁶ Nisâ, 4/31.

⁶⁷ Nisâ, 4/48.

⁶⁸ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve’l-Müteallim**, s. 16.

⁶⁹ Ebû’l-Müeyyed Muhammed b. Muhammed Harizmî, **Câmiu’l-Mesânîd**, Darü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1983, 1, 141; Ebû’l Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, **Şerhu Müsnedi Ebî Hanife**, Darü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1985, s. 163.

düşmanına buğz ve nefret besler, noksanlık izafe eder. Hâlbuki mü'min, büyük günah irtikâp etmesine rağmen, Allah'ı her şeyden daha çok sever. Keza mü'min, ateşte yakılması yahut da Allah'a kalbinden iftirada bulunması hususunda muhayyer bırakılsa; ateşte yakılmayı, Allah'a gönlünden iftira etmeye tercih eder.”⁷⁰ Cüzcâniyye ekolünün de bu görüşte olduğu Ebû Hanîfe'nin risalesinde rivayet zincirinde olmasından dolayı muhtemeldir.

Büyük günah işleyen, bu dünyada imanı bakımından gerçek mü'mindir; ancak işlediği büyük günahı sebebiyle fasık mü'mindir. Büyük günah sahibinin durumu Allah'a kalmıştır. O, dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Böyle bir kişinin sonsuza değin Cehennem'de kalması söz konusu olamaz.⁷¹

Kim kasıtlı kebare (büyük günah) işler; adam öldürür, zina eder veya içki içerse bu kişiye kâfir diyemeyiz. Bunları Ebu Hanife günahkâr mümin (fasık) olarak adlandırmıştır. Onların işlediklerinden dolayı azaba çekileceği ancak Allah'ın onları imanları sebebiyle dilerse affedebileceğini söylemiştir.⁷²

Fıkhu'l-Ekber'de ise; “Bir müslümanı, helâl saymaması şartıyla büyük günahlardan birini işlemesi ile kâfir saymayız. Bu durumdaki bir kimseden iman (mü'min) ismini kaldıramayız, ona gerçek anlamda mü'min deriz. Bir mü'minin kâfir olmamakla beraber günahkâr olması caizdir. Günahlar mü'mine zarar vermez demeyiz. Keza günah işleyen kimse Cehennem'e girmez de demeyiz. Dünyadan mümin olarak ayrılan kimse, fâsık da olsa Cehennem'de ebedi kalacaktır, demeyiz.” diye açıklamıştır.⁷³

“Mürchie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz.” Ancak kim imanın gerektiği teslimiyeti gerçekleştirerek imanın şartlarına uygun, gûnahtan ve bidatten uzak yaşayarak dünyadan ayrılırsa Allah'ın onun bu amellerini boşa çıkarmayacağını ve karşılığını vereceğini Ebu Hanife söylemiştir. Dinden çıkma sebebi olan şirk dışında küfre sapmayarak, günah işleyip tövbe etmeden ölen kişinin durumunun Allah'ın dilemesine bağlı olduğunu, dilerse affedeceğini, dilerse günahı

⁷⁰ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve'l-Müteallim*, s. 18.

⁷¹ Sönmez Kutlu- Aydın, Osman, *İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fıkhi Boyutu*, s. 431.

⁷² Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 42.

⁷³ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 55; daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, Ebû Mutî: Eğer bir kimse “günah işleyen kimse kâfirdir” derse, onun sözünü boşa çıkaracak cevap nedir? diye sordum. Ebû Hanîfe şöyle dedi:

-Ona şöyle cevap verilir: “Yunus'u da an. Hani o öfkelenerek çıkıp gitmiş, kendisini tazyik etmeyeceğimizi sanmıştı. Karanlıklar içinde niyaz ederek, Senden başka İlah yoktur, seni tenzih ederim, ben zâlimlerden oldum, dedi,” (Enbiya, 21/28) Buna göre o, zâlim mü'mindir, kâfir ve münafık değildir. Hz. Yusuf'un kardeşleri: “Ey babamız, bizim için günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz muhakkak suçluyuz.” (Yusuf, 12/97) dediler. Yüce Allah, Peygamberi Hz. Muhammed'e “Senin geçmiş ve gelecek günahını Allah'ın affetmesi için...” (Feth, 48/2) buyurmuş, “günahını” yerine “küfrünü” dememiştir. Hz. Musa Kıptiyi öldürmesi dolayısıyla günah işlemiştir, fakat kâfir değildir. Vd.

sebebiyle azab edebileceğini ifade etmiştir. Kebire konusunu anlatırken böyle kişilerin şefaate nail olup olmayacağı hususunda ise, onlar için şefaatin hak ve sabit olduğunu söylemiştir.⁷⁴ Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden, onlar hakkındaki hükmü geciktirmen ircâdır.⁷⁵

9. TEVHİD

“Vâhid ve ahad kavramları Allah hakkında kullanıldığında, ‘bölünmesi (tecezzî, inkisâm) ve sayısının artması (tekessür) mümkün olmayan bir, tek, yegâne varlık’ mânasını ifade eder. Buradaki birlik, herhangi bir sıra sayısının ilk sayısı anlamında değildir; Allah’ın yaratılmış şeylerden oluşan birleşik bir varlık olmadığı, benzeri ve dengi bulunmadığı mânasını ifade eder.”⁷⁶ Tevhidin aslı, buna iman etmenin en doğru yolu şudur: “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan olduğuna, hesap, mizan, cennet ve cehenneme inandım, bunların hepsi de haktır, demek gerekir.”⁷⁷

B. İLAHİYYAT BAHİSLERİ

1. ALLAH’IN SIFATLARI

Biz Allah’ı kendisini ifade ettiği şekilde yine bize bildirdiği niteliklerle bilebiliriz. Hiç kimse onun bildirmediği şekilde Allah’a sıfat addetmeye kadir değildir. Bizim onu sıfat olarak bilmemiz, Allah’ın kitabında ve peygamberlerin bildirdiği ölçüde mümkündür. Allah’ın bildirdiği bütün isim ve sıfatlar eşittir, aralarında farklılık yoktur. Allah’ın sıfatları ezeldir, mahlûk olarak adlandırılmaz. Allah’ın sıfatlarının mahlûk ve sonradan olduğunu söyleyen yahut tereddüt veya şüphe eden kimse Yüce Allah’ı inkâr etmiş olur.⁷⁸ Allah’ın sıfatları ezelde vardır, sonradan yaratılmış değildir ve mahlûk da değildir.⁷⁹

İbn Ebû Şerif *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*’sinde Ebû Hanîfe’nin sıfatlar konusunu işlerken Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî’nin de *el-Fark ve’t-temyîz* eserinde Ebû Hanîfe ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Bu yüzden sıfatları tek tek açıkladığımızda Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî’nin ismini sürekli yazmaktansa baştan belirtmeyi uygun bulduk. Ebû Hanîfe bu görüştedir dediğimiz her düşüncenin,

⁷⁴ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, ss. 56-57; Mustafa Öz, *Ebû Hanîfe’nin Osman El-Betti’ye Yazdığı Risale*, s. 62.

⁷⁵ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve’l-Müteallim*, s. 23.

⁷⁶ Bekir Topaloğlu, “Ahad” *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, 483.

⁷⁷ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 53.

⁷⁸ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, ss. 56-57.

⁷⁹ Sönmez Kutlu- Osman Aydın, *a.g.e.*, s. 431.

⁸⁰ İbnü’l-Hümmam, *el-Müsâmere bi-şerhi’l-Müsâyere*, ss. 185-186.

Cûzcânî'nin de düşüncesi olduğunu bilmemiz, daha önceki bölümlerde olduğu gibi bu bölümü okuduğumuzda da daha anlamlı olacaktır

1.1. SELBÎ SIFATLAR

“Ahad ismiyle selbî sıfatlara işaret edilmiş olur. “Birleşik (mürekkeb) olmamak, benzeri ve dengi bulunmamak” anlamında bir ve tek olan varlığın ezeli ve ebedî olması gerekir. Binaenaleyh ahad ile vâhidin her biri ezeliyet ve ebediyet mânasını da ihtiva etmekle birlikte, bazı âlimler ahadı ezeliyet, vâhidi de ebediyet mânasına tahsis etmişlerdir (،لم يزل واحد يزال أحد لا يزال .)”.⁸¹

Kıdem; Allah'a nisbet edilen selbî sıfatlardan biridir. “Sözlükte ‘varlığının üzerinden uzun zaman geçmek’ anlamına gelen kıdem (kadâme) kelimesi, terim olarak ‘Allah’ın varlığının başlangıcı bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duymaksızın mevcut olması’ diye tanımlanır.”⁸² O’nun isim ve sıfatlarından hiçbiri sonradan olma değildir, ezeldir.⁸³

Bekâ; “sözlükte ‘sebat ve devam etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek’ anlamına gelen bekâ, terim olarak Allah Teâlâ’nın varlığına herhangi bir yokluğun gelemeyeceği (fenânın selbi) mânasını taşır; zıddı fenâ’dır.”⁸⁴ Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır.⁸⁵ Bekâ, âlemin yaratıcısı olan Allah’ın ezelden beri varlığıyla yakından alakalıdır. “Kıdemi sabit olanın âdemi muhaldir” mantık çıkarımı gereğince ezelden beri mevcut olan Allah’ın geleceğe doğru da sonsuz olarak var olacağını kabul etmek mantık bakımından zorunludur.⁸⁶

Muhâlefetün li’l-havâdis; Allah’ın yaratılmışlara benzemediğini onlardan farklı olduğunu ifade eden, düşündüğümüz her ne şekil ise Allah’ın o olmadığını anlatan selbî sıfatlarından biridir. “Sözlükte ‘bir şeyin diğer bir şeye aykırı olması’ anlamına gelen muhâlefet ile ‘sonradan vücut bulanlar, yaratılmış olanlar’ manasındaki havâdis kelimesinden meydana gelen muhâlefetün li’l-havâdis terkihi ‘yaratılmışlara benzememek’ anlamıyla Allah’ın tenzîhî sıfatlarından birini karşılar. Bu terkip naslarda geçmemekle birlikte hiçbir şeyin Allah’a benzemediği, O’nun şerikinin olmadığı, anne, baba, evlât ve

⁸¹ Bekir Topaloğlu, a.g.m., **DİA**, I, 483.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “Kıdem” **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXV, 394.

⁸³ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 53.

⁸⁴ Metin Yurdagür, “Bekâ” **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, V, 359.

⁸⁵ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 53.

⁸⁶ Metin Yurdagür, a.g.m., **DİA**, V, 359

yardımcısının bulunmadığı, denginin düşünülmemeyeceği gibi (el-İsrâ 17/111; eş-Şûrâ 42/11; el-İhlâs 112/1-4) yanında Allah'ın zâtının yaratılmışlara özgü niteliklerden münezzehtir olduğunu ifade eden birçok âyetin bulunduğu bilinmektedir.”⁸⁷ “De ki: O Allah, birdir. Allah, eksiksiz Samed'dir. Doğurmadı ve doğrulmadı. O'na hiçbir şey den de olmadı.”⁸⁸ Allah'ın ezeldeki sıfatları yaratılmışlar gibi ve sonradan olma değildir. Bu sıfatların yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen kimse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur. Çünkü Allah'ın sonradan ihtiyacı gayesiyle bu sıfatları yaratmış ve ihtiyaç duyacağını da bilmiyordu anlamı çıkmaktadır. Allah bir şeydir (varlık), ancak diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıd, eş ve ortaktan uzaktır ve bunların hiçbirini varlığı kabul etmez.⁸⁹

Kıyâm bi nefsihî; Allah'ın var olmak için hiç kimseye muhtaç olmadığı, varlığının kendinden olup, varlığında yaratılmış hiçbir şey barındırmadığını ifade eden kelami bir terimdir. “Sözlükte ‘doğrulup ayakta durmak, devam ve sebat etmek, bir işin idaresini üzerine almak, gözetip korumak’ anlamlarına gelen kıyâm kökü ile ‘şahıs, zat, kendi’ manasındaki nefis kelimesinden oluşan terim kelâm literatüründe Allah'ın bizâtihi mevcut olduğunu, var olmak için başkasına muhtaç bulunmadığını, dolayısıyla O'nun dışındaki her şeyin varlık kazanması ve mevcudiyetini sürdürebilmesinin O'nunla mümkün olabildiğini ifade eder.”⁹⁰ Yüce Allah, sayı olarak değil, teklik olarak birdir ve var olmak için hiçbir şeye muhtaç değildir. O doğurmamış ve doğrulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir.⁹¹

Vâhid; Allah'ın sıfatları bakımından bir olduğunu gösterir (في ذاته واحد في صفاته)⁹².⁹² O, doğurmamış ve doğrulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir.⁹³ “Hıristiyanlar, tek olan, evlat edinmeyen, Allah'ı inkârlarından dolayı onun, üç ilâhın üçüncüsü olduğunu iddia ettiler. Keza Yahûdîler, hiçbir şeye muhtaç olmayan, lütfunu esirgemeyen, benzeri olmayan, mülkün sahibi Allah'ın fakir, eli bağlanmış, Uzayr'in de Allah'ın oğlu olduğunu ve Allah'ın insan şeklinde bulunduğunu iddia etmişlerdir. Ateşi ilâh edinenler, güneş ve aya secde edenlerde bu durumdadır.”⁹⁴

⁸⁷ Metin Yurdağür, “Muhâlefetün li'l-Havadis”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2005, XXX, 403.

⁸⁸ İhlâs, 112/1, 2, 3, 4.

⁸⁹ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, ss. 53-54.

⁹⁰ Osman Karadeniz, “Kıyâm bi Nefsihi” T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2001, XXV, 515.

⁹¹ İhlâs, 112/1, 2, 3, 4; Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 53.

⁹² Bekir Topaloğlu, “Ahad” **DİA**, I, 483.

⁹³ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 53.

⁹⁴ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 19.

1.2. VÜCÛD SIFATI (SIFAT-I NEFSİYYE)

Allah bir şeydir (varlık), fakat diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıd, eş ve ortaktan uzaktır. Yüce Allah, sayı yönüyle değil, ortağı olmaması yönüyle birdir. O, doğurmamış ve doğrulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir. O yarattıklarının hiç birine benzemez. İsimleri, zatî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve var olacaktır.⁹⁵ “Vücûd bütün sıfatların aslı ve dayanağı, mercîdir. O, öncesi olmayan geçmişte ve sonu olmayan gelecekte sürekli olarak isimleriyle, zatî ve fiilî sıfatlarıyla vardır.”⁹⁶

Allahu Teâlâ mahlûkların sıfatlanlatılıp izah edilemez. Sünnet ve Cemaat Ehli'nin görüşüne göre; O'nun gazabı ve rızası keyfiyetsiz sıfatlarındandır. Allah gazab eder ancak O'nun gazabı cezalandırmasıdır diyemeyiz. Allah razı olur ancak rızası da sevabıdır, diyemeyiz. Biz onu, kendisini niteliği gibi tavsif ederiz. Hayy, kayyum, kadir, duyan, gören, bilen O'dur.⁹⁷

Allah nerededir? sorusuna ise Ebû Hanîfe *Fıkhu'l Ebsat*'da şu şekilde cevap vermiştir: “Yaratılmadan önce mekân yoktu, hâlbuki Allah vardı. Mahlûkattan hiç biri yokken, ‘nerede’ mefhumu mevcut değilken, Allah vardı. O her şeyin yaratıcısıdır. Eğer ‘Dileyen, dilenmiş olan şeyi ne ile diledi?’ denilirse ‘Sıfatla’ de. O kudretle kadir, ilimle âlim, mülk ile mâliktir. Eğer ‘meşietle mi diledi, meşietle takdir edip ilimle mi diledi?’ denilirse, ‘Evet’ diye cevap ver.”⁹⁸

1.3. ZÂTÎ SIFATLAR

Zâtî sıfatlar Allahın ne olduğunu olumlu anlamda ifade eden sıfatlarıdır. Allah'ın zâtî sıfatları; hayat, kudret, ilim, semi, basar ve irâde sıfatlarıdır.⁹⁹

1.3.1. Hayat

Diri olmak anlamına gelen ve Allah'a atfedilen sübûtî sıfatlardan biridir. “Sözlükte ‘yaşamak, diri ve canlı olmak’ anlamına gelen hayât (hayevân) kökünden sıfat olup ‘diri

⁹⁵ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53; Sönmez Kutlu-Osman Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fikhî Boyutu*, s. 431; Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 50.

⁹⁶ Sönmez Kutlu,-Osman Aydın, *a.g.e.*, s. 431.

⁹⁷ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 50.

⁹⁸ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 51.

⁹⁹ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

olan, yaşayan' demektir."¹⁰⁰ "Ölümsüz ve daima diri olan Allah'a güvenip dayan. O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarını O'nun bilmesi yeter."¹⁰¹

"Bütün yüzler (insanlar), diri ve her şeye hâkim olan Allah için eğilip boyun büküştür."¹⁰² Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. O'nun isim ve sıfatlarından hiç biri sonradan olma mahlûk değildir.¹⁰³

1.3.2. Kudret

"Sözlükte 'gücü yetmek; bir işi ölçülü ve planlı bir şekilde yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; bir şeyin niteliğini, niceliğini ve şeklini belirlemek; rızkını daraltmak' manalarındaki kudret (kadr) kelimesi Allah'a nisbet edildiğinde 'dilediğini eksiği ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmak' anlamına gelir."¹⁰⁴ O, kâdirdir, fakat bizim gücümüzün yettiği gibi değil.¹⁰⁵

"Allah, gece ile gündüzü birbirine çeviriyor. Şüphesiz bunda basiret sahipleri için mutlak bir ibret vardır. Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üzerinde yürür... Allah dilediğini yaratır; şüphesiz Allah her şeye kâdirdir."¹⁰⁶

Kudret O'nun ezelde sıfatıdır. O kudretiyle daima kadirdir.¹⁰⁷ Allah'ın gücü sonradan yarattıklarının gücüne benzemez. O yaratmadan önce de o kudrete, güce sahipti.¹⁰⁸

1.3.3. İlim

"Sözlükte ilim, 'bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek' demektir. İlâhî bir sıfat olarak 'Allah'ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi' diye tanımlanabilir. Kuran'da Allah'ın en yetkin şekliyle bilen bir varlık olduğu alîm, habîr, şehîd, hâfız, muhsî, vâsi' gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bu

¹⁰⁰ Bekir Topaloğlu, "Hay", T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XVI, 549.

¹⁰¹ Furkan, 25/58.

¹⁰² Tâhâ, 20/111.

¹⁰³ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

¹⁰⁴ Bekir Topaloğlu, "Kudret", T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, XXVI, 316.

¹⁰⁵ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 54.

¹⁰⁶ Nûr, 24/44-45.

¹⁰⁷ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

¹⁰⁸ İbnü'l-Hümmam, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyer*, s. 86.

kavramlar çerçevesinde ilim ‘zaman ve mekân sınırı olmaksızın küçük büyük, gizli âşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahede etmişçesine hakkıyla bilmek’ mânasına gelir.”¹⁰⁹

“Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”¹¹⁰

O ilmiyle daima bilir, ilim O’nun ezelde sıfatıdır. Allah, eşyayı olmadan önce, ezelde biliyordu. Allah’ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfuz’daki yazısı olmadan, dünya ve ahirette hiçbir şey gerçekleşmez. Allah, yok olanı yokluğu halinde yok, onu yaratacağı zaman da nasıl olacağını da bilir.¹¹¹ Var olanı, varlığı halinde var olarak bilir, onun yokluğunun nasıl olacağını bilir. Allah ilmi değişmeksizin yahut yeni bir bilgiona gelmeksizin, ayakta duranı, ayakta durduğu durumda ayakta, oturanı oturma durumunda oturan olarak bilir, bilginin değişmesi ya da yenilenmesi mahlûklarda olur. O bilir fakat bizim bilmemiz gibi değil.¹¹²

1.3.4. Semî

“Sözlükte ‘işitmek, duymak, bir dileği kabul etmek, anlamak; duyurmak’ manalarındaki semî kökünden türeyen semî‘ ‘işiten’ demektir. Allah’a nisbet edildiğinde ‘işitmeye konu teşkil eden her şeyi işiten’ diye açıklanır. Allah’ın işitmesi kulak gibi bir organa veya araca bağlı değildir.”¹¹³

O, her şeyi işitir fakat bizim işitmemiz gibi değil.¹¹⁴ Allah için bir şeyi işitmek zor gelmez. O’nun işitmek için her hangi bir organa da ihtiyacı yoktur. O sınırlı varlıkların duyması gibi duymaz. O’nun işitmesi, duyması her şeyin üstündedir.

1.3.5. Basar

“Görmek, bilmek, sezme; görme duyusu ve göz” manalarına gelen basar, Cenâb-ı Hakk’ın görmeye konu olan şeyleri tam olarak idrak ettiğini ifade eden bir kemal sıfatıdır.¹¹⁵ Allah her şeyi görendir. Hiçbir şey ona gizli ve örtülü kalmaz. O görür, fakat

¹⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, 108.

¹¹⁰ En’âm, 6/59.

¹¹¹ Sönmez Kutlu-Osman Aydın, **İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet’in Fıkâhî Boyutu**, s. 431.

¹¹² Mustafa Öz, **El-Fıkhu’l-Ekber**, s. 53-54.

¹¹³ Bekir Topaloğlu, “Semî” **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, XXXVI, 492.

¹¹⁴ Mustafa Öz, **El-Fıkhu’l-Ekber**, s. 54.

¹¹⁵ Metin Yurdagür, “Basar” **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, V, 101.

bizim görmemiz gibi değil.¹¹⁶ Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın işitici ve görücü olduğunu bildiren ayetler mevcuttur:

“Allah, gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir. Allah, adaletle hükmeder. O'nu bırakıp taptıkları ise, hiçbir şeye hükmetmezler. Şüphesiz Allah, hakkıyla işiten ve görendir.”¹¹⁷

1.3.6. İrade

Sözlükte “istemek” anlamındaki revd kökünden türeyen irâde “Allah'ın emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olduğunu bildiren sıfat” diye tanımlanır. Meşîet, kasd, ihtiyar, rızâ, mahabbet, gazab, saht ve rahmet kelimeleri irade sıfatıyla münasebeti bulunan kavramlardır; bunların içinden meşîet genellikle irade ile eş anlamlı olarak kullanılır.¹¹⁸ Dilemek demektir. Kaza, kader ve dilemek, O'nun nasıl olduğu bilinmeyen sıfatlarındandır.¹¹⁹ “Göklerin ve yerin egemenliği, Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız (çocuklar) ihsan eder, dilediğine de erkek (çocuklar) ihsan eder. Veya onları, erkekli kızlı ikizler olarak yaratır. Dilediği (insanı da), kısır yapar. Şüphesiz O, çok bilendir.”¹²⁰

1.3.7. Kelam

Dinî bir terim olarak “Allah'ın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğunu bildiren sıfatı” diye tanımlanabilir.¹²¹ Kelâm sıfatı Allah'ın konuşması demektir. Allah'ın kaleme, kâğıda, yazıya, her hangi bir organa ihtiyaç duymaksızın konuşması demektir. Bu konuşma insanların konuşması gibi değildir. Bu konuşmanın mahiyeti bilinemez.

Allah kelâm ile konuşur, kelâm onun ezelde sıfatıdır.¹²² “ Daha önce, sana anlattığımız peygamberler olduğu gibi, sana anlatmadığımız peygamberlerde vardır. Allah Musa ile (ona görünmeksizin) konuştu.”¹²³

“Allah'ın ‘Allah Musa'ya hitap etti.’ ayetinde belirttiği gibi, Musa Allah'ın kelâmını işitti. Şüphesiz ki Allah, Musa ile konuşmasından önce de, kelâm sıfatı ile

¹¹⁶ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 54.

¹¹⁷ Mü'min, 40/19-20.

¹¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “İrade”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, XXII, 379.

¹¹⁹ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 54.

¹²⁰ Şûrâ, 42/49-50.

¹²¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXV, 194.

¹²² Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s.54.

¹²³ Nisâ, 4/164.

muttasıftı. Yüce Allah yaratmadan da ezelde yaratıcı idi. Allah, Musa'ya hitap ettiğinde, ezelde sıfatı olan kelâmı ile konuştu. O'nun sıfatlarının hepsi mahlûkların sıfatlarından başkadır. O, konuşur fakat bizim konuşmamız gibi değil. Biz uzuvlar ve harflerle konuşuruz. Oysaki Allah, uzumsuz ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur, fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir.”¹²⁴

Kuran'ın ayetleri Allah'ın kelâmı açısından eşittir. Ancak anlam olarak bakıldığında, dua, tevbe, zikir olarak fazilet bakımından farklı olduğu söylenebilir. Ayetlerde üzerinde durulan konu Allah'ın yüceliği, kerim olmasıdır. Sıfatları ise anlam ve ifade sebebiyle faziletli bir konuma yükselmiş olur. Ayetül kürsi buna örnek olarak verilebilir. Bu ayetlerde bahsedilen Allah'ın yüceliği, büyüklüğü ve sıfatlarıdır.¹²⁵

“Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın kelâmı olup, Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i okumamız ve yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur'ân aslen mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Musa ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblisten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelâmıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, ancak Musa'nın ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelâmı olup, kadîm ve ezeldir.”¹²⁶ Mürekkep, kâğıt ve yazıların hepsi mahlûktur. Zira bunlar kulların fiilleri sonucudur. Fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir.

Allah'ın kelâmı ezeli olduğu için mahlûk değildir. Ancak insanların kullandığı yazılar, harfler, işaretler, sesler mahlûktur. İnsanların bir şeyleri anlama ihtiyacından dolayı bunlar mana ifade ederler. Allah'ın zatı ise ezeli olmakla birlikte bu işaretlerle insanlar tarafından anlaşılır. Ancak bu işaretler yaratılmıştır. Allah'ın kelâmı zatı ile kâimdir. Bunu inkâr eden küfre sapmış olur. Allah Teâlâ daima kendisine ibadet edilen mabuddur. Kelâmı ise kendisinden ayrılmaksızın okunan, yazılan ve hıfz olunandır.¹²⁷

1.3.8. Tekvîn

“Sözlükte ‘olmak, meydana gelmek’ anlamındaki kevn (kiyân) kökünden türeyen tekvîn “oluşturmak, meydana getirmek, yaratmak’ demektir; zât-ı ilâhiyyeye nisbet

¹²⁴ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 54.

¹²⁵ Sönmez Kutlu-Osman Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fıkîh Boyutu*, s. 432; Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57.

¹²⁶ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

¹²⁷ Mustafa Öz, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, ss. 66-67.

edildiğinde ezeliyet ifade eder: ‘Kâne’llāhu alîmen: Allah hakkıyla bilendir’ (‘bilen idi’ değil); Allah’ın sübûtî sıfatlarından biri olarak yoktan var etmeyi anlatır.”¹²⁸

“Mâtûrîdiyye kelâmcıları, Allah’ın ilim sıfatının sadece nesne ve olaylardaki bilinmezliği kaldıracı (sıfat-ı kâşife) bir özellik taşıdığını, kudretinin mümkün bütün türlerine güç yetirdiğini, iradesinin ise bunların zamanlaması ve türlerden birinin tercihi için gerekli olduğunu belirtip Allah’ın bu sıfatlardan ayrı şekilde tekvin sıfatı ile kâinatı yoktan var ettiği görüşünü benimsemiştir. Onlar Allah’ın yaratma, diriltme, öldürme, rızık verme gibi fiilî sıfatlarını tekvin terimiyle ifade etmişler, bunu zâtıyla kâim ve kadîm olan sübûtî sıfatlara sekizinci sıfat olarak eklemişlerdir.”¹²⁹

Tekvîn sıfatı ve bu sıfatın kapsamına giren bütün fiilî sıfatlar Allah’ın zâtı ile kâim ve ezeldir. O’nun zâtının mahlûk olan şeylere yer veremeyeceğinden; Allah’ın tekvîn sıfatıda ezeldir, sonradan yaratılmış değil. Tekvinin hâdis olduğu farz edildiği takdirde bu sıfat ya Allah’ın yaratmasıyla veya yaratılmadan meydana gelecektir.¹³⁰

Nesefî *Tebşiratü’l-Edille*’sinde “tekvin ile mükevvenin ayrı olduğu görüşünü benimseyen Hanefî-Mâtûrîdî ekolüne mensup âlimlerin bir listesini vermiştir. Nesefî’nin kaydettiğine göre, ‘Mâtûrîdî’nin hocası Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cûzcânî döneminden beri Mâverâünnehir ve Semerkand âlimleri bu görüşleri’ ifadesini kullanmıştır.¹³¹ Nesefî’nin verdiği liste doğrultusunda Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cûzcânî’nin tekvîn sıfatı hakkındaki görüşünü Ebû Hanîfe’den ayrı olarak yaptığını ve Hanefî kelâmına yeni bir kavram ve soluk getirdiğini açıkça görmekteyiz. İmam Mâtûrîdî’de bu düşüncüyü devam ettiren ve Hanefî-Mâtûrîdî kelâmına yerleştiren en önemli kişidir.

“O öyle Allah ki, yoktan yaratan, temiz ve sağlam yaratan, dilediği şekilde, en güzel tarzda biçimlendirendir. En güzel isimler O’nundur. Bütün göklerdekiler ve yerdekiler, hep O’nu tesbih ederler. O, onurlu, şerefli, yaptığı sağlam yapan ve yaptığında bir hikmet bulunandır.”¹³² Allah mahlûkatı âciz ve zayıf, güçleri olmaksızın yaratmıştır.¹³³

¹²⁸ Tefvik Yücedoğru, “Tekvîn”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, XL, 388-389.

¹²⁹ Nesefî, **Tebşiratü’l-Edille**, I, 307-308; Tefvik Yücedoğru, “Tekvîn” **DİA**, XL, 389.

¹³⁰ Tefvik Yücedoğru, “Tekvîn” **DİA**, XL, 389.

¹³¹ A. Saim Kılavuz, **Ebû Seleme es-Semerkandî: Cumelü Usulî’ d-dîn Tercümesi**, İstanbul, 1989, s. 17.

¹³² Haşr, 59/24.

¹³³ Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti**, s. 67.

Yaratması ile daima yaratıcıdır, yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah, eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturandır.¹³⁴ Allah, yaratmadan önce de yaratıcıydı.¹³⁵

1.4. FİİLÎ SIFATLAR

Ebû Hanîfe Fıkhu'l Ekber risalesinde şu şekilde anlatmıştır: “Fiilî sıfatlar; tahlik (yaratma), terzik (rızkı verme), inşa (yapma), ibdâ (örneksiz yaratma) ve sun' (san'atla yaratma) ve diğer fiilî sıfatlarıdır. Fiili ile daima faildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Mef'ul (yapılan şey), mahlûktur. Yüce Allah'ın fiili ise mahlûk değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen yahut tereddüt veya şüphe eden kimse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur.”¹³⁶ Yani Ebû Hanîfe ve onun yolundan giden Cûzcânîyye ekolüne göre fiilî sıfatlarda ezeldir.

İbnü'l-Hümmam *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*'sinde Ebû Bekr Ahmed b. İshak el Cûzcânî'nin fiilî sıfatlar hakkındaki görüşünü şöyle izah etmiştir: Ebû Hanîfe'nin fiilî sıfatların ezeli olduğuna dair görüşünün olmadığını iddia eden esere yazdığı şerh ile açıklık getiren İbnü'l-Hümmam; Ebû Hanîfe'nin fiilî sıfatları sınıflandırdığını ve bu sınıflandırmanın ondan rivayet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber*'de mevcut olduğunu açıklamıştır. Hatta bu rivayetlerin açıklaması Tahâvî'nin Ebû Hanîfe, Ebû Yusûf ve Ebû Muhammed'den ettiği rivayetlerde bulunur, demiştir. Zirâ Ebû Hanîfe fiilî sıfatlar olarak sınıflandırmayı, Hanefî kelimeleri bu konu üzerinde bu kadar durmazdı, ifadesiyle Ebû Hanefî'nin fiilî sıfatları sınıflandırdığını ispat yoluna gitmiştir. Hatta bunu delili olarak da Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin de Ebû Hanîfe'nin yolunu takip eden birisi olarak zikretmiş ve onun günümüze ulaşmayan *el-Fark ve't-Temyîz* adlı eserinde fiilî sıfatları sınıflandırdığının bilindiğinden bahsetmiştir. “Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin arkadaşı olan Ebû Bekir Ahmed bin İshak bin Sabîh el Cûzcânî –El Fark ve't-Temyiz- kitabında bu konuyu kaleme almıştır.” ifadesinden Cûzcânî'nin de fiilî sıfatları ezeli olarak kabul ettiği çıkarımında da bulunulabilir. Müteahhirûn bu görüşü Fiilî sıfatların ezeliğinin tasrih edilmesinden çıkarmaktadırlar. Nitekim Ebu Hanife O başlangıcı olmayan Kadîm, nihayeti olmayan Dâim, ihtiyaç duymadan Hâlık, korkusu

¹³⁴ Sönmez Kutlu-Osman Aydın, **İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fıkî Boyutu**, s. 431; Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, ss. 53-54.

¹³⁵ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 56.

¹³⁶ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 53.

olmayan Mumî'tir demiştir. Sonra O sıfatlarıyla ezeldir diyerek Kadîm ve Hâlık sıfatlarını zikredip açık açık bu ikisi Ezeli sıfatlarıdır demiştir. En sona ise musannif'in (kemal'in) naklettiği kısmı eklemiştir.¹³⁷ Ebû Hanîfeden rivayet edilen sözlerden biri "Allah yaratmadan önce de Hâlık, rızık vermeden önce de Râzıktır." ifadesidir."¹³⁸

1.5. HABERÎ SIFATLAR

Allah bir şeydir (varlık), fakat diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, araz, had, zıd, eş ve ortaktan uzaktır. O'nun Kuran'da zikrettiği gibi eli (yed), yüzü (vech) ve nefsi (nefs) vardır. O'nun eli, kudreti veya nimetidir denilemez. Zira bu takdirde sıfat iptal edilmiş olur. Bu, Kaderiyye ve Mutezile'nin görüşüdür. O'nun elinin, keyfiyetsiz sıfat olması gibi, gazabı ve rızası da keyfiyetsiz sıfatlardan iki sıfattır.¹³⁹

Allah'ın eli yarıttıklarının eli gibi değildir ancak O'nun eli kullarının üzerinedir. Allah'ın yüzü yarattıklarının yüzü gibi değildir ancak O bütün yüzlerin yaratıcısıdır. Allah'ın nefsi yarattıklarının nefsi gibi değildir ancak o bütün nefislerin yaratıcısı, var olmak için kendisinden başkasına ihtiyaç duymayandır.¹⁴⁰ "Onun benzeri hiçbir şey yoktur. Duyan ve gören O'dur."¹⁴¹

Eğer Allah güç, kudret, azîm ve başlangıç olarak bir şeylere muhtaç olsaydı âlemi yaratma ve meydana getirme kudretine sahip olamazdı. Eğer oturmaya, yatmaya ve karar almaya muhtaç olsaydı o zaman Allah'ın arş'a istiva etmeden önce nerede oturduğu ve karar aldığı sorusu ortaya çıkabilirdi. Halbu ki Allah için böyle bir durum söz konusu değildir. O bütün benzetmelerden münezzehtir.¹⁴² "Allah'a dua ederken yukarıya yöneliniz, aşağıya değil. Çünkü aşağının rubûbiyet ve ulûhiyet vasfı ile ilgisi yoktur. Nitekim hadiste şöyle rivayet edilir: 'Bir adam Hz. Peygamber'e siyah bir cariye getirdi ve benim üzerime mü'min bir köle azad etmek vacip oldu. Bu kâfi midir?' diye sordu. Hz. Peygamber de cariye 'Sen mü'min misin?' diye sordu. Cariye de 'Evet' diye cevap verdi. Hz. Peygamber 'Allah nerede?' diye sorunca, cariye semaya işaret etti. Bunun üzerine Peygamberimiz: 'Bu cariye mü'mindir, azat et.' buyurdu."¹⁴³

¹³⁷ İbnü'l Hümmam, **el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere**, ss. 86-87.

¹³⁸ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 56.

¹³⁹ Sönmez Kutlu-Osman Aydın, **a.g.e.**, s. 431; Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 54.

¹⁴⁰ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ebsat**, s. 50.

¹⁴¹ Şûrâ Sûresi, 42/11.

¹⁴² Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti**, s. 66.

¹⁴³ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ebsat**, s. 44.

“Âlimlerin, Allah’ın sıfatlarını Farsça (Arapçadan başka bir dille) söylemeleri cazidir. Fakat yed=el kelimesi, Allah’ın sıfatı olarak Farsça söylenemez. Fakat Farsça olarak Rûyi Hüdâ=Allah’ın yüzü demek caizdir. Allah’ın kula yakınlığı ve uzaklığı, mesafenin uzunluk ve kısalığı ile değil, kulun keramet ve zilleti manasındadır. İtaatli olan kul, Allah’a keyfiyetsiz olarak yakın, âsi kul ise keyfiyetsiz olarak Allah’tan uzak olur. Yakınlık, uzaklık ve yönelmek, yalvaran kula racidir. Keza cennette komşuluk ve Allah’ın huzurunda bulunmak da keyfiyetsiz şeylerdir.”¹⁴⁴

2. KAZA VE KADERE İMAN

Kaza, kader ve dilemek, O’nun nasıl olduğu bilinemeyen sıfatlarındandır.¹⁴⁵ Allah’ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere kaynaklarda kader ve kazâ kelimeleri kullanılır. Bu iki terim âlimlerce farklı anlamlarla tanımlanır. Sözlükte “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak” gibi manalara gelen kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları yani her şeyi ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” anlamlarındaki kazâ ise “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi ve meydana getirmesi” şeklinde tanımlanır. Selefiyye âlimleri, Mâtürîdî ve Şîî kelâmcılarının ekseriyeti bu tanımları benimser.¹⁴⁶

2.1. İNSANIN FİİLLERİ

Allah insanları küfür ve imandan ayrı olarak yaratmış, sonra onlara akıl vererek iyilikleri emredip kötülükleri yasaklamıştır. Yani kâfir olan kendi ameliyle küfre saparak kâfir olmuş; iman edende kendi ameliyle doğruyu tasdik ederek mü’min olmuştur.¹⁴⁷ Eğer Allah bu iradeyi insanlara vermeseydi onları yaptıklarından sorumlu varlıklar olarak adlandırmazdı. Ebû Hanîfe’nin bu tanımından da yukarıdaki fikri doğrulamaktayız.

Mâtürîdî âlimlerinin çoğunluğuna göre; insan her şeyiyle yaratılmış bir varlık olduğu için insan fiillerinin de yaratılmış olduğu görüşünü bildirmiştir. Ancak fiillerin yaratılması insanın yaptıklarından sorumlu olmayacağı anlamına gelmemektedir. Zira Allah insana cüz’î iradeyi vermiş; itaât ve isyan olarak ikisini de yapabileceği istitaatı

¹⁴⁴ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 57.

¹⁴⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIV, 58.

¹⁴⁷ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 54.

vermiştir. Allah itaât ya da isyana zorlamamış, ancak itaate yönelmesini isteyerek onu fiilini gerçekleştirmede özgür bırakmıştır.¹⁴⁸

Ebû Hanîfe'nin *Fıkhu'l-Ekber'de* geçen görüşleri de şu şekildedir: “Allah Teâlâ yok olanı (ma'dûm) yokluk halinde yok olarak bilir. O, yoku var ettiğinde onun nasıl olacağını da bilir. Yine Allah, var olanı (mevcûd) varlık halinde var olarak, (yok olduğunda) yokluğunun da nasıl olacağını bilir. Allah, ayakta duranı ayakta iken ayakta duran (kâim), oturduğunda da otururken oturan (kâ'id) olarak bilir. Bütün bunları ilminde bir değişiklik olmaksızın ve kendisi için yeni bir bilgi hâsıl olmaksızın bilir. Çünkü değişiklik ve farklılaşma (O'ndan değil) yaratıklarda meydana gelir. Allah Teâlâ inkâr edeni küfür halinde kâfir olarak bilir; daha sonra iman ederse onu iman halinde mü'min olarak bilir ve sever. Allah yarattıklarından hiçbirini küfür ve imana mecbur etmedi, hiçbir kimseyi mü'min veya kâfir olarak da yaratmadı. Sadece onları şahıslar olarak yarattı. İman ve küfür kulların fiilidir. Allah yarattıkları küfür ve imandan arınmış (selîm) olarak yarattı. Sonra onlara hitap etti, emir ve yasaklar koydu. Kâfir olan kendi fiili, inkarı, gerçek karşısındaki inadı ve Allah'ın kendisini bundan dolayı başarısız kalması (hizlân) sebebiyle kâfir olmuştur. İman edende kendi fiili, ikrarı, tasdiki, Allah'ın bundan dolayı başarılı kılması (tevfik) ve yardımı sebebiyle iman etmiştir.”¹⁴⁹

2.2. TAÂT- MASİYET

Taat fiillerinin hepsi, Allah'ın; rızası, ilmi, dilemesi, ile kula vacip kılınmıştır. Masiyetlerin içeren fiillerin hepsi de Allah'ın ilmi, hükmü ve kaderi ile olur.¹⁵⁰ O taatı dileyene ehildir, masiyeti dileyene ehil değildir, deriz. Ebû Hanîfe *El-Fıkhu'l-Ebsat'ta* bu örneği vermiştir: Eğer “Allah kendisine karşı yalan söylenmesini dilemedi” derse ona şöyle söyle: Allah'a ifitra etmek kelim ve söz müdür, yoksa değil midir? Evet, derse: Âdem'e isimlerin hepsini öğreten kimdir? diye sor. Eğer, Allah'tır, derse şöyle de: Küfür kelim nevinden midir, değil midir? Eğer, evet, derse şöyle sor: Kâfiri kim konuştu? Eğer Allah konuştu, derse kendi fikrine karşı çıkmış olur. Çünkü şirk kelim nev'indedir. Eğer Allah dilemiş olsaydı, onlara şirk sözünü konuşurmazdı.¹⁵¹

¹⁴⁸ Ahmed Efendi Beyâzîzâde, **İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri**, haz. ve trc. İlyas Çelebi, İFAV Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 252; Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ebsat**, ss. 47-48; Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, XIII, 62.

¹⁴⁹ Beyâzîzâde, *a.g.e.*, ss. 96-108.

¹⁵⁰ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ekber**, s. 55.

¹⁵¹ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ebsat**, s. 37.

2.3. HALK-KESB

Şeytan, mü'min kuldun imanını baskı ve cebirle alır, dememiz doğru değildir. Fakat kul imanı terk ederse, şeytanda onun imanını alır, deriz.¹⁵² Allah kullarını yarattığında hiç birini imana ya da küfre zorlamamıştır. Onları kâfir ya da mü'min diye de vasıflandırmamıştır. Bu sıfatı kendilerinin edinmesine izin vermiştir. İnsan kendi yaptığı fiille küfre saparak kâfir, kendi yaptığı fiille iman ederek mü'min olur. Yani küfür ve iman insanın kendi kesbiyle alakalıdır. Cebrî bir durum yoktur. Allah kâfiri küfre saptığında kâfir olarak, Mü'mini ise iman ettiğinde mü'min olarak bilir. İlmî ve sıfatı bu bilgiyle değişmez. Allah kulun kâfir olmadan önce küfre sapacağını bilir.¹⁵³

Ebû Hanife *Fıkhu'l-Ebsat*'ta Ebu Muti'nin; "Eğer Allah kullarını günah işlemeye icbar ediyor, daha sonra onları günahahtan dolayı cezalandırıyor, derse nasıl cevap veririz?" sorusu üzerine şöyle cevap vermiştir: "O kimseye 'Kul kendisi için fayda veya zarar vermeye kadir olabilir mi?' diye sor. Eğer, 'Hayır, çünkü onlar taat ve maasiyet dışında kendileri için fayda ve zarar konusunda mecburdurlar' derse, ona 'Allah şerri yaratımı?' diye sor. O buna 'Evet' derse kendi iddiasından vazgeçmiş olur. Eğer 'Hayır' derse: De ki: 'Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığırım'¹⁵⁴ ayetinden dolayı kâfir olur. Çünkü bu ayet, Allah'ın şerri yarattığını haber vermektedir.¹⁵⁵

3. DİĞER İLAHİYYAT BAHİSLERİ

3.1. İSTİTAAT

Ebû Hanîfe şöyle dedi; Şüphesiz ki kulun kendi isteğiyle kötülüğü işlediği güç (istitâat), aynı şekilde kulun iyiliği işlemesi için de uygundur. Kul kendisinde meydana getirdiği kötülükten değil, istitâatını Allah'ın emrettiği şekilde iyiliğe sarfetmemesinden dolayı ceza görecektir.¹⁵⁶ Kulun masiyet işlemesine elverişli olan kudretin aynısı kulun taat işlemesi için de uygundur.¹⁵⁷ "İstitâat (kulun fiili için gerekli güç) fiilden önce olsaydı, kul ihtiyacı anında Allah'tan müstağni olurdu. Bu ise 'Müstağni olan Allah'tır. Sizler ise muhtaçsınız.'¹⁵⁸ ayetine muhalif olurdu. İstitâatin fiilden sonra olması, fiilin takat ve

¹⁵² Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57.

¹⁵³ Mustafa Öz, *El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 55.

¹⁵⁴ Felak, 113/1-2.

¹⁵⁵ Öz, Mustafa, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 37.

¹⁵⁶ Öz, Mustafa, *El-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 36.

¹⁵⁷ Beyâzîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, s. 107.

¹⁵⁸ Rûm Sûresi, 30/40.

istitâatsız meydana gelmesini gerektireceği için imkânsızdır.”¹⁵⁹ Güç fiilden öncede sonra da bulunmaz. Eğer gücün fiilden önce var olduğunu düşünürsek, kulun fiilî işleme anında Allah’dan ayrı olması söz konusu olurdu. Eğer gücün fiilden sonra var olduğunu varsayarsak bu seferde kul fiilî işlerken Allah’tan ayrı bir güç ve kudretle yaptığı düşüncesi ortaya çıkar ki bu da muhâl olur.¹⁶⁰

3.2. HAYIR-ŞER

Hayrın ve şerrin takdiri Allah’tandır. Eğer bir kimse hayır ve şerrin takdirinin Allah’tan başkasına ait olduğunu söylerse, o kimse Allah’ı inkâr ve tevhid inancının iptalini kabul etmiş olur.¹⁶¹

C. NÜBÜVVET BAHİSLERİ

1. PEYGAMBERLİK

Peygamberlerin hepsi de (s.a.v) küçük, büyük günah ve çirkin hallerden münezzehtirler. Fakat onların zelle ve hataları olmuştur. Hz. Muhammed, Allah’ın sevgili kulu, resulü, nebisi, seçilmiş tertemiz kuludur. O hiçbir zaman putlara tapmamış, göz açıp kapayacak bir an bile Allah’a ortak koşmamıştır. O, küçük büyük hiçbir günah işlememiştir.¹⁶²

Peygamberin peygamberliğini Allah tarafından biliriz. Peygamberler her ne kadar tebliğ görevini üstlensede; Allah insanın gönlüne peygamber olduğu bilgisini vermeden, peygamberin doğru olduğu bilgisine ulaşamaz. Bunun için Allah “Sen şüphesiz ki, sevdiğini hidayete ulaştıramazsın, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir”¹⁶³ buyurmaktadır. Eğer durum gerçekten zannettiğimiz gibi yani Allah’ı peygamberler vasıtasıyla bilseydik, insanlara marifetullah ilmini Allah’ın değilde, peygamberlerin ihsân etmesi gerekirdi. Halbu ki durum bunun tam tersidir. Allah’ı bilme ve anlatma nimetini peygamberlere veren de Allah’tır. Eğer bir hayır geliyorsa bu Allah tarafındandır dememiz gerekir.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Öz, Mustafa, **Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti**, s. 66.

¹⁶⁰ Beyâzîzâde, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁶¹ Öz, Mustafa, **Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti**, s. 66.

¹⁶² Beyâzîzâde, **a.g.e.**, s. 42; Öz, Mustafa, **El-Fıkhu’l-Ekber**, s. 55.

¹⁶³ Kasas, 28/56.

¹⁶⁴ Beyâzîzâde, **a.g.e.**, s. 42; Öz, Mustafa, **El-Âlîm ve’l-Müteallim**, s. 31.

Hız. Peygamberin söylediğini duyduğumuz yahut duymadığımız her şey kabulümüzdür. Onların Allah'ın Resulü'nün söylediği gibi olduğuna şahadet ve iman ederiz. Peygamberimizin Allah'ın emrinin dışında bir emir ulaştırmadığına ve Allah'ın nehyettiği şeyler dışında helal olanlardan da nehyetmediğine ya da Allah'ın nehyettiği şeyleri emretmediğine iman ederiz. Hız. Peygamber Allah'ın emrettiğinden, tavsif ettiğinden başka bir şey emredip anlatmamıştır. O bütün emirleri yerine getirmiş bid'at ve delaletten uzak kalmıştır. Allah'ın söylemediği hiçbir şeyi Allah'a isnad etmemiştir. Bunun için Allahu Teâlâ “Kim Resule itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur.”¹⁶⁵ buyurmaktadır.¹⁶⁶ Bu ayette de belirttiği gibi onu mahlûkâtından bütün insan ve cinlerin önderi, emir ve kanunlarının emini kılmıştır. Bunun içinde Kur'ân-ı Kerîm'de “Resul size neyi verirse, onu alın; sizi neden yasaklarsa ondan kaçının”¹⁶⁷ buyrulmuştur.¹⁶⁸

Allahu Teâlâ peygamberleri, diğer insanlardan peygamberlik vasfıyla üstün kıldığı gibi, sözlerini, namazlarını, evlerini, meskenlerini ve bütün her şeylerini, diğer insanlardan üstün kılmıştır. Allah'ın bize hak ettiğimizi vermesinden sonra peygamberlere daha çok ihsanda bulunması bizim hak ettiğimizin azalmasına sebep olmaz. Bu zulüm değildir. Zulüm hak edene hak ettiğini vermemektir ki bütün Peygamberlerin dünyadaki bütün insanların üzerinde üstünlüğü vardır. Çünkü onlar önderlerdir. Allah'ın emin kullarıdır. Hiçbir kimse; ibadet, Allah korkusu, huşu ve zat-ı ilâhiadına tebliğ için meşakkatlere katlanmak hususunda, onların seviyesine ulaşamaz. Keza bütün insanlar, Allah'ın izni ve onlar aracılığıyla fazilete ulaşmışlardır. Onların duaları sonucu cennete gireceklerin ecirlerinin bir benzeri de yine onlara aittir.¹⁶⁹

2. MUCİZE VE KERÂMET

Peygamberlerin mucizeleri ve velîlerin kerâmetleri haklıdır. Ancak, haberlerde belirtildiği üzere iblis, firavun ve deccal gibi Allah düşmanlarına ait olan fiillere, onların şimdiye kadar meydana gelmiş ve gelecek hallerine mucize de, keramet de diyemeyiz. Bu, onların ihtiyaç hallerini yerine getirmezdir. Zira Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını, onları derece derece cezaya çekmek ve sonunda cezalandırmak şeklinde yerine getirir. Onlar bu

¹⁶⁵ Nisa, 4/80.

¹⁶⁶ Öz, Mustafa, *El-Âlîm ve'l-Müteallim*, s. 24.

¹⁶⁷ Haşr, 59/7.

¹⁶⁸ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: El-Âlîm ve'l-Müteallim*, s. 20.

¹⁶⁹ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve'l-Müteallim*, s. 15.

mühlete aldanarak azgınlık ve küfürde sınırı aşarlar. Bunların hepsi de caiz ve olabirlik üzerinedir.¹⁷⁰

3. MİRAC

“Miraç haberi haktır. Onu reddeden sapık bir bid’atçı olur. Deccal’in, ye’cûc ve me’cûc’ün ortaya çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa’nın gökten inmesi ve sahih haberlerde bildirilen kıyamet alâmetlerinin hepside haktır.”¹⁷¹

D. SEM’İYYÂT BAHİSLERİ

1. MİZAN

Kıyamet günü amellerin mizanla tartılacağı hususu haktır.¹⁷² Hz. Peygamber’in havzı haktır. Kıyamet günü hasımlar arasında iyilikler alınarak kısas ve hesaplaşma olması haktır. İyilikler bulunmadığı takdirde kötülüklerin atılması hak ve caizdir.¹⁷³ Mizan haktır. “Kıyamet günü adalet terzilerini kuracağız. Hiç kimse, hiçbir şeyde haksızlığa uğramayacaktır.”¹⁷⁴ ayeti bunu ifade eder. Bu duruma göre, iyilik ve kötülükler az da olsa Allah tarafından yazılmaktadır. Eğer bunun aksini düşünen kimse varsa, Allah’a zalimlik vasfını vermiş olur. Halbu ki Allah zulmetmeyeceği hususunda kullarına güvence vermiş; “Hiçbir kimse hiçbir şeyle haksızlığa uğratılmaz”¹⁷⁵, “Ancak işlediklerinizin cezasını görürsünüz”¹⁷⁶ ayetleri bu güvenceyi desteklemektedir. Allah’ın şekûr olarak kendisini tavsif etmesi; O’nun iyiliklere karşılık vermesinden dolayıdır.¹⁷⁷

2. CENNET-CEHENNEM

Cennet ve Cehennem hâl-i hazırda yaratılmıştır, ebediyen de fâni olmayacaklardır. Huriler ebediyen ölmezler. Yüce Allah’ın cezası da sevabı da ebedidir.¹⁷⁸ Ebû Hanife’nin *el-Fıkhu’l Ebsat* risalesinde, Ebû Mutî; “Eğer bir kimse cennet ve cehennem yaratılmış değildir, derse?” diye sorduğunda ne diyeceği hususunda, Ebû Hanîfe şöyle cevap vermiştir: “Onlar bir şeydir yahut bir şey değildir. Oysaki Allah Kur’ân-ı Kerîm’de “Allah her şeyin

¹⁷⁰ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 56.

¹⁷¹ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 58.

¹⁷² Beyâzîzâde, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁷³ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 57.

¹⁷⁴ Enbiya, 21/47.

¹⁷⁵ Enbiya, 21/47.

¹⁷⁶ Sâffât, 37/39.

¹⁷⁷ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve’l-Müteallim*, ss. 25-26.

¹⁷⁸ Beyâzîzâde, *a.g.e.*, s. 43; Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ekber*, s. 57.

yaratıcısıdır”¹⁷⁹, “Biz her şeyi bir ölçü ile yarattık”¹⁸⁰, “Onlar sabah akşam ateşe karşı getirilecekler”¹⁸¹ buyurmaktadır, dedi. Cennet ve Cehennemini fani olduğunu söyleyen olursa da ona Allah Kuran’da cennet nimetlerini “Kesilip tükenmeyen, yasak da edilmeyen”¹⁸² olarak vasfetmektedir. Cennet ve cehennemlikler girdikten sonra cennet ve cehennem yok olacaktır diyen kimse de orada ebedî kalışı inkâr ettiği için, kâfir olur.”¹⁸³

Cennet ehli cennet’e, cehennem ehli de cehennem’de ebedî kalacaklardır. Zira Allahu Teâlâ mü’minler için “Onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır”¹⁸⁴ kâfirler için de “Onlar cehennemliklerdir, orada ebedî kalacaklardır.”¹⁸⁵ buyurmaktadır.¹⁸⁶ Cennet ve Cehennem hakır ve ehli için yaratılmıştır. Allah müminler için cenneti “Müttakiler için hazırlanmıştır.”¹⁸⁷, kâfirler için de cehennemi “Kâfirler için hazırlanmıştır.”¹⁸⁸ Ayetlerinde yarattığını belirtmiştir. Allah cennet ve cehennemi sevap ve ceza için yaratmıştır.¹⁸⁹

3. LEVH-İ MAHFUZ

İnsanın kitabını (amel defterini) okuması hakır. “Kitabını oku! Bugün senin nefsin kendi hesabını görmek için kâfidir.”¹⁹⁰ ayeti bunun delilidir.¹⁹¹ “Onların işledikleri her şey defterlerde kayıtlıdır. Küçük, büyük her şey yazılıdır.”¹⁹² ayeti bu hususu belirtmektedir.¹⁹³ “Farızalar (farz olmayan ameller) Allah’ın emri, dilemesi, muhabbeti, rızası, kazası, kudreti, ilmi, muvaffak kılması, yaratması ve Levh-i Mahfuz’da yazması ileldir.”¹⁹⁴ “Küçük, büyük her şey yazılıdır.”¹⁹⁵ Bu ayetlere göre, iyilik ve kötülükler hardal tanesi dahi kadar olsa Allah tarafından yazılmaktadır.¹⁹⁶

¹⁷⁹ Zümer, 39/62.

¹⁸⁰ Kamer, 54/49.

¹⁸¹ Mü’min, 40/46.

¹⁸² Vakıa, 56/32.

¹⁸³ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ebsat*, s. 50.

¹⁸⁴ Bakara, 2/39.

¹⁸⁵ Bakara, 2/217.

¹⁸⁶ Mustafa Öz, *Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti*, s. 69.

¹⁸⁷ Âli İmrân, 3/133.

¹⁸⁸ Bakara, 2/24.

¹⁸⁹ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti*, s. 68.

¹⁹⁰ İsrâ, 17/13.

¹⁹¹ Beyâzîzâde, *İmâm Azam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 43; Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti*, s. 68.

¹⁹² Kamer, 54/52-53.

¹⁹³ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti*, s. 68.

¹⁹⁴ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe’nin Vasiyyeti*, s. 66.

¹⁹⁵ Kamer, 54/53.

¹⁹⁶ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: El-Âlîm ve’l-Müteallim*, s. 31.

4. ŞEFAAT

“Peygamberlerin(s.a.v) şefaati haktır. Peygamberimizin (s.a.v) şefaati, günahkâr mü'minler ve onlardan büyük günah işleyip cezayı hak etmiş olanlar için hak ve sabittir.”¹⁹⁷ Peygamberimizin (s.a.v) şefaati büyük günah işlese de, cennet ehli olan bütün mü'minler için haktır.¹⁹⁸

5. ÖLDÜKTEN SONRA DİRİLME-SORGU-KABİR AZABI

Kabirde Münker ve Nekir'in sorgulaması doğrudur ve olacaktır. Kabirde ruhun cesede iade edilmesi haktır. Bütün kâfirler ve asi mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.¹⁹⁹ Şüphesiz ki kabir azabı vardır. Münker ve Nekir suali haktır. Bu konuda hadisler varid olmuştur. Allah nefisleri ölümden sonra da elli bin sene miktarınca tutan günde; ceza, sevap ve hakların edası için diriltir. “Şüphesiz, Allah kabirlerde bulunanları diriltecektir.”²⁰⁰ ayeti bu hususu belirtir.²⁰¹

“Kabir azabını bilmem diyen kimse, helake uğrayan Cehmiyyeden'dir. Çünkü o; Allah'ın “Biz onları iki defa azaplandıracağız.”²⁰² –ki burada kabir azabı kast olunmaktadır- ve “Zalimler, bundan başka azaba uğrayacaklar”²⁰³ –yani kabir azabına çarptırılacaklardır- ayetlerini inkâr etmiş olur. Eğer “Ben inanıyorum, fakat tefsir ve teviline inanmıyorum.” derse kâfir olur. Çünkü Kur'ân'da, te'vili tenzilinın aynı olan ayetler vardır. Eğer bunu inkâr ederse kâfir olur.”²⁰⁴

6. RU'YETULLAH

“Cennet ehli'nin Allahu Teâlâ'ya keyfiyet, teşbih ve cihet olmadan mülaki olmaları haktır.”²⁰⁵

¹⁹⁷ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57.

¹⁹⁸ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, s. 68.

¹⁹⁹ Öz, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: El-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57.

²⁰⁰ Hac, 22/7.

²⁰¹ Beyâzîzâde, **İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri**, s. 43; Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti**, s. 68.

²⁰² Tevbe, 9/101.

²⁰³ Tûr, 52/47.

²⁰⁴ Mustafa Öz, **El-Fıkhu'l-Ebsat**, s. 44.

²⁰⁵ Beyâzîzâde, **a.g.e.**, s. 42; Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti**, s. 68.

E. DİĞER BAHİSLER

1. FAZİLET SIRALAMASI

Peygamberimiz Hz. Muhammed'den sonra bu ümmetin en faziletlisi Ebû Bekr es-Sıddîk, sonra Ömer, sonra Osman, sonra da Ali'dir (Allah hepsinden razı olsun). "İlk önce iman edenler, herkesi geçenlerdir. Allah'a yakın olanlar onlardır. Onlar naîm cennetlerindedir."²⁰⁶ Ayeti bu hususu ifade etmektedir. Önceliği olan herkes daha faziletlidir. Onları sevenler iman edenler, sevmeyenler ise iman etmeyen küfre sapan kötü kimselerdir.²⁰⁷

"Ebû Hanîfe'ye göre hilafete geliş ümmetin seçimi ile olup ilk halife olan Ebû Bekir de bu makama bu yolla gelmiştir. Ömer ise yaralanınca hilafeti, Hz. Peygamber'in kendilerinden hoşnut olarak Allah'a kavuştuğu güvenli altı kişiye devretmiş ve aralarında anlaşmaları için üç gün süre tanımışlardır. Aralarında anlaşılır da içlerinden herhangi biri biat etmemekte direnirse ona karşı çıkmalarını, anlaşamadıkları takdirde ise Abdurrahman b. Havf'ın tarafında yer almalarını tavsiye etmiştir. Ali savaşında haklı, ona karşı savaşanlar ise hatalı idiler. İlk dört halifenin fazilet sıralaması hilafete geliş sırasına göredir. Hz. Peygamber'in ashabını dost ediniriz ve hepsini hayırla anarız. Osman ile Ali'nin işini ise Allah'a havale ederiz, demektedir. O, hayatı boyunca hep ehl-i beyte yakınlık duymuş, hilafete, iktidarı zorla ele geçiren Emevî veya Abbasîlerin değil, Ali evladının daha layık olduğunu düşünmüş, bu amaçla İmam Zeyd'in mevcut idareye karşı sürdürdüğü mücadeleyi desteklemiştir."²⁰⁸

2. ZALİM İMAM

Kâtil ve günahkâr kimsenin peşinde namaz kılmanın hükmü sorulduğunda Ebû Hanîfe; "Her takva sahibi ve günahkâr kimsenin peşinde namaz kılmak caizdir. Senin sevabın sana, onun günahı da ona aittir." demiştir.²⁰⁹ Mütecaviz kimselerle, küfürlerinden dolayı değil, haddi tecavüzlerinden dolayı savaş et. Sana adaletle davranan zümre ve zâlim sultanla beraber ol. Ancak mütecaviz kimselerle beraber olma. Cemaat ehlinde fesat ve zâlimler bulunsa da, onların içinde sana yardımı dokunacak Salih insanlarda çıkacaktır. Eğer cemaat zâlimler ve mütecavizlerden oluşuyorsa, onlardan ve oradan ayrıl. Çünkü

²⁰⁶ Vâkıa, 56/10.

²⁰⁷ Mustafa Öz, **Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti**, s. 67; Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ekber**, s. 55.

²⁰⁸ Beyâzîzâde, **a.g.e.**, s. 43-44.

²⁰⁹ Mustafa Öz, **El-Fıkhü'l-Ebsat**, s. 45.

Allah “Allah’ın arzı geniş değil miydi? Hicret edeydiniz.”²¹⁰, “Ey mü’min kullarım, benim arzım geniştir. Ancak bana kulluk edin.”²¹¹ buyurmaktadır.²¹²

3. İKİ MÜ’MİNİN ÇARPIŞMASI

“Müminlerden iki zümre birbiriyle dövüşecek olurlarsa, aralarını bulup barıştırım. Onlardan biri diğerine tecavüzde bulunursa, mütecaviz olan tarafla Allah’ın emrine dönüncüye kadar savaşın.”²¹³ Kan dökmek, haramı helâl saymak ve malları yağmalamak gibi fiillerle, bozup ifsat ettikleri şeyler, ıslah ettiklerinden daha fazla olur. “Tecavüz eden zümreye kılıçla mı vuruşuruz? sorusuna ise Ebû Hanîfe; Evet, marufu emredersin, münkerden sakındırırısın. Eğer kabul ederlerse ederler, yoksa onlarla savaşırısın. İmam zalimde olsa, sen âdil zümre ile beraber olursun, demiştir.”²¹⁴

Ebû Hanîfe *el-Âlim ve’l-Müteallim* adlı risalesinde şu şekilde anlatmıştı: “Sen durumları iyi olan bir toplulukta idin. Daha sonra onları, birbirleriyle iyi olarak bırakıp ayrıldın. Sonra onların iki zümreye ayrıldıklarını ve birbirlerini öldürdüklerini duydun, onlara geldin. Ayrılırken iyi olarak bıraktığın halde, sonradan birbirini öldüren bu kimselere sorduğun zaman iki zümreden her biri kendisinin zulme uğradığını söyledi. Oysa leh ve aleyhlerinde kendilerinden başka şahit de yoktur. Aralarındaki öldürme fiili sabit olduğu halde mazlum ve zalim ortada yoktur. Çünkü hasım olan bu iki tarafın birbiri için şهادetleri caiz değildir. Bu takdirde birbirini öldürmekten dolayı her iki tarafında, isabetli olmadıklarını bilmemiz gerekir. Ya iki taraf da hatalı yahut biri hatalı diğeri isabetlidir.”²¹⁵

4. VELAYET-BERÂET

Velayet, iyi amelden dolayı hoşnutluk, berâet de kötü amelden dolayı hoşnutsuzluk demektir. Bu iki durum bazen insanda birlikte olabilir bazen olamaz da. İyilik ve kötülük yapan birini ele aldığımızda; iyilik yaptığı işlerde onu sever ve güzel buluruz ancak kötülük yaptığı işlerde onu kınar ve onadan uzaklaşırız. Bu durum kâfir olan birini gördüğümüzde de aynıdır. Ona buğz eder yaptığı bütün kötü işlerde ondan ayrılırız.

²¹⁰ Nisa, 4/97.

²¹¹ Ankebut, 29/56.

²¹² Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ebsat*, s. 43.

²¹³ Hucurat, 49/9.

²¹⁴ Mustafa Öz, *El-Fıkhu’l-Ebsat*, s. 38.

²¹⁵ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve’l-Müteallim*, ss. 22-23.

Hoşnutluk duyduğumuz yaptığı iyi işleri sevdiğimiz insanlar ise mü'min kimselerdir. Sen onun her hususiyetini sever, hiçbir şeyinden hoşnutsuzluk duymazsın.²¹⁶

5. ÜMİT VE YE'İS

Korku ve ummak iki halde yahut da iki halden birinde bulunur. Allah dışında yaratılmış birinden uman ve korkan kimse, eğer Allah'ın izni olmadan kendisine zarar veya fayda vermeye muktedir olduğu görüşünde ise, kâfir olur. Bunun aksi olan diğer durum ise; Allah'ın bazı şeyleri ve kişileri sebep kılarak bela vereceğinden korkarsa ya da umarsa bu durumda kâfir olmaz. Çünkü sebepten çok Allah önemsenmektedir. “Çünkü baba, evladının kendisine faydalı olmasını, kişi hayvanın kendisini taşımasını, komşusunun kendisine iyilik etmesini, devlet başkanının kendisini korumasını umar. Bu durumda kâfirlik bahis konusu olmaz. Çünkü umduğunu Allah'tan ummaktadır.” İnsanın kendisini etrafından faydalandırmasını, gittiği doktordan şifa ihsan etmesini, Allahdan uman kise kâfir olmaz. İnsan bazen şerden korkar, Allah'ın kendisini kötü şeylerle mübtela kılmasından korkarak kaçır. “Mesela, Allah'ın resul seçtiği ve kelâmı ile mümtaz kıldığı Hz. Musa Allah ile arasında bir elçi olmadan “Beni öldürmelerinden korkarım”²¹⁷ demişti. Peygamber efendimiz mağaraya saklanmıştı. Bu durumda onlar için küfür katiyen bahis mevzu olamaz. Keza insan yırtıcı hayvanlardan, yılan yahut akrepten veya evinin yıkılması, sel afeti ve zarar verecek yiyecek yahut içeceklerden korkar. Bütün bu durumlarda insana küfür veya şüpheli hali değil, ancak korkmak arız olmuş olur.” İnanan birinin Allah'tan dha çok korktuğu hiçbir varlık yoktur. Zirâolsaydı ona mü'min inanan, güvenen sıfatları verilmezdi. Çünkü inan insan başına kötü bir durum geldiğinde bunu içinden ve ya dışından “Allah'ım ne kadar kötü yaptın” demez, aksine Allah'a daha çok yönelerek günahlarını affetmesini ve beladan kendini uzaklaştırması için dua eder. “Eğer bu musibetin yüzde biri, dünya hükümdarlarının birisinden gelmiş olsa idi; o kimse güvendiği kimselere, hükümdarların duymadığı yerde onun zulmünü, kalbi ve lisanı ile ifadeden çekinmezdi. Hâlbuki mü'min gizli, aşikâr, sıcak, soğuk her yerde Allah'ın emrini gözetir. Dünya hükümdarlarının emirleri ise gizli, açık, isteyerek yahut istemeyerek, her hal ve kârda gözetilmez. Mesela, bazen bir mü'minin soğuk bir gecede yıkanması gerekir, hoşuna gitmese de uykusundan uyanır, Allah'tan başkasının bilmediği bir durum için ve sırf Allah'tan korktuğu için gusleder. Keza şiddetli sıcakta, susuzluktan yarıp kavrulduğu

²¹⁶ Mustafa Öz, *El-Âlîm ve'l-Müteallim*, s. 32.

²¹⁷ Şuara, 26/14; Kasas, 28/33.

halde orucunu tutar. Yanında kimse bulunmadığı halde Allah'ın emrini gözetir, sabreder. Allah'tan korktuğu için feryad etmez. Buna mukabil bir kimse, bir hükümdarın huzurunda bulunduğu müddetçe ondan korkar, fakat uzaklaşınca korkmaz. Bütün bunlardan anlıyoruz ki, mü'minin Allah'tan daha çok korktuğu (saygı duyup emrine uyduğu) hiçbir varlık yoktur.”²¹⁸

Mü'min gerçekleştirdiği kötü ameli azaba çekileceğini bilerek işlemez. Ancak işlediği günahı ya Allah'ın affedeceğini ümit ettiği için veya hastalık ve ölümden önce tevbe edeceğini umduğundan dolayı işler.²¹⁹

6. MÜTEŞÂBİHÂTIN TE'VİLİ

Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cüzcânî ve Cüzcâniyye ekolüne göre te'vil caizdir.²²⁰ Dâru'l Cüzcâniyye'de yetişen ve ölene kadar ilmi hayatına orada devam eden İmam Mâtûrîdî'ye göre ise müteşâbihâtın manası tam olarak bilinmemekle birlikte, Ehl-i ilim ve marifet tarafından bazı manaları bilinebilir. O halde bu tür ayetlere kesin bir anlam verememekle birlikte, muhkem ayetlerin ışığında yorumlanabilir, demiştir.²²¹

Bu bağlamdan da yola çıkarak İmam Mâtûrîdî'nin Cüzcâniyye ekolünden ayrı olmadığını bir kez daha görmekteyiz.

²¹⁸ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 27-28.

²¹⁹ Mustafa Öz, **El-Âlîm ve'l-Müteallim**, s. 18.

²²⁰ en-Nesefî, **Tebsiratü'l-edille**, II, 359.

²²¹ Bekir Topaloğlu, **Mukaddime (Tevilâtu'l-Kur'ân'ın içinde)**, I, 1, 248.

SONUÇ

Kufe’de oluşmaya başlayan ve Bağdat’ta sistemleşen Hanefî mezhebinin üçüncü yüzyıl âlimlerinden *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî* ve hem arkadaşı hem de hocası olan Ebû Süleyman el-Cûzcânî’nin Bağdat’a gelip yerleşerek *Dâru’l Cûzcâniyye*’yi oluşturmalarıyla güç kazandığını söyleyebiliriz.

Araştırmaya çalıştığımız ve Hanefî-Mâtûrîdî ekolün kuvvetli halkalarından biri olan müellifimiz, kurmuş olduğu Cûzcâniyye eğitim merkezi ile Türkistan bölgesinde önemli bir görev ifâ etmiştir. Aynı zamanda Ebû Hanîfe’den başlayarak bu güne kadar ulaşan nakil yanında akli da itikâda dâhil eden kelâmî mektebin tarih içinde taşıyıcısı olmuş ve coğrafyanın kendisine yüklediği görevi en iyi şekilde yerine getirmiştir.

Nesefî’i İmam Mâtûrîdî’nin ve hocalarının *Dâru’l-Cûzcâniyye*’de Hanefî çizgide eğitim faaliyetinde buldukları belirtmektedir. Aynı zamanda bu ilim merkezinde yetişen ve hocalık yapanlar arasında İmam Mâtûrîdî’nin isminin, fikirlerinin ve eserlerinin öne çıktığını açıkça kaydetmiştir. Ancak Ebû Hanîfe’den bağımsız olarak ona mezhep kuruculuğu ünvanı verilmemiştir. Semerkand Hanefiliğinin oluşmasında ve yerleşmesinde aktif rol oynayan âlimlerin Bağdat’ta kurulan ve Mâtûrîdî’nin de ölümüne kadar aktif olduğu bilinen Dâru’l Cûzcâniyye’de yetişip o çizgide ilim hayatlarına devam ettiği tarih içerisinde belirlenmiştir. Bu âlimlerin Cûzcâniyye ekolünün fikirleri esasında ilmî eğitim vermiş ve birçok eser yazmışlardır. *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*’nin öğrencisi olan Ebû Nasr el-İyâzî’nin ölümünden sonra, Semerkand’lı Hanefilerin din ve dünya görüşlerinde bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak o devirdeki Semerkantlı Hanefiler iki temel görüşü benimsemişler; Semerkantlı Hanefiler, Hanefî-Hadis Taraftarları ve Hanefî Mâtûrîdî’ler şeklinde ayrılmışlardır. Hanefî-Hadis Taraftarları Ebû Ahmed el-İyâzî gibi âlimlerin benimsediği teslimiyetçi bir anlayış; Hanefî-Mâtûrîdîler ise Mâtûrîdî’nin başını çektiği ve Hanefiliğin (Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî’nin de içinde olduğu) özünde var olan re’y/istidlâl anlayışını aynen sürdürmüştür.

Araştırmalarımız sonucu Hoca-Öğrenci silsilelerini incelediğimizde tarihsel olarak bir kopukluğun olmaması ve ulaştığımız tabakat eserlerinde belirtilen esaslar üzerine konu

edindiğimiz *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî ve Cûzcânî Mezhebi*'nin Ebû Hanîfe çizgisinde eğitim gördüğü ve kendisinin de bu ilimle eğitim verdiği kaynaklar tarafından kanıtlanmış bulunmaktadır. 200'lü yılların ortalarında vefat ettiğini düşünürsek daha öncede belirttiğimiz gibi İmam Mâtûrîdî ile görüşmüş dahi olabilir. Ancak bu görüşmenin eğitim sebebiyle mi yoksa rivayet sebebiyle mi olduğu kaynaklar tarafından belirtilmemiştir. *El- Cûzcânî*'nin hem arkadaşı hem öğrencisi olan Ebû Nasr'ın 20 yaşında İmam Mâtûrîdî'ye hocalık yaptığını göz önünde bulundurursak hem ilim hem eğitim sebebiyle görüşmüş olmaları muhtemeldir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâtûrîdî'nin kelâmî görüşlerini incelediğimizde İmam Mâtûrîdî'nin *Dârû'l-Cûzcâniyye* ile aynı çizgide olduğu yani Hanefî çizgide olduğu apaçık görülmektedir. Hanefî çizgiyi kuvvetlendiren ve yaymaya çalışan ise *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî*'dir.

Ebû Hanîfe'den İmam Mâtûrîdî'ye kadar (kendiside dâhil olmak üzere) iman ve amelin ayrı, te'vilin câiz olduğu, fiilî sıfatların ezeli olduğu görüşünde aynı kanaatte oldukları İyâziyye mensuplarıyla farklı düşündükleri apaçık ortadadır. Bu açıklamada da görüldüğü gibi *Cûzcâniyye* mensupları, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tamamen benimsemişlerdir. Mâtûrîdî hayattayken düşüncelerinin kendi adıyla anılmadığını kelâm tarihinden açıkça görmekteyiz. Hatta 5./11. yüzyılın başlarına doğru Neseffî'nin (ö. 508/1115) gayretiyle Mâtûrîdî ekolünü ortaya çıkardığını söylemek uygun olacaktır. Neseffî, Mâtûrîdî ekolünün çerçevesini en başta Ebû Bekr el-Cûzcânî ile belirlemiş, zemin onun oluşturduğu hususunu *Tebşiratü'l Edille* adlı eserinde farklı sayfalarda tekrar etmiştir.

Hulâsa Hanefî ekolü dendiğinde onu sistemleştiren *Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî* ve bu ekolü yaymak için kurduğu *Dârû'l-Cûzcâniyye* akla gelmelidir. Kaynaklarda her ne kadar Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin görüşleri şu şekildedir demese de, hayatında bu ilim adına göstermiş olduğu faaliyetler sonucu ortaya çıkan tabloda şu şekilde düşünüyor demenin ütöpik olmadığı yadırganamaz bir gerçektir. Ayrıca İbn Yahya'nın Ehli Sünnet'in Cûzcâniyye ve İyâziyye diye bilindiklerini belirtmesi, bunun yanında Mâtûrîdiyye'den söz etmemesi IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında henüz Semerkant kelâm ekolünün Mâtûrîdî'ye nispet edilmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Anlaşıldığı kadarıyla hicrî beşinci yüzyılın ikinci yarısında bile Mâtûrîdî bu ekolün lideri olarak gösterilmemiştir. Bu da *Cûzcâniyye* ekolünün varlığının Ebû Hanîfe itikâdî üzerine sağlam ve uzun soluklu olarak var olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet, “Mâtûrîdîliğin Ortaya Çıkışı” **Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı**, 22-24 Mayıs 2009, İstanbul: İFAV, 2012, 435-451.
- Ali el-Kârî, Ebû'l Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, **Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe**, Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1985.
- Bağdadî, İsmail Paşa, **Hediyetü'l-ârifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin**, trc. Kilisli Rifat Bilge; tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Ankara, MEB, 1955, I-II.
- Bebek, Adil, “Kebire” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2002, I- XLIV.
- el-Beyâzî, Kemâluddîn Ahmed b. Hasan (1098/1687), **İşârâtu'l-merâm an ibârâtî'l-imâm**, (thk. Yûsuf Abdurrezzâk), Kahire, 1949.
- Beyâzîzâde, **İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri**, (haz. ve trc. İlyas Çelebi), İfav Yayınları, İstanbul, 1996.
- Can, Mustafa, **Hâkim es-Semerkandî-Sevâdül Azâm**, Marmara Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış)Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1986.
- Ebû Azbe, Hasan b. Abdulmuhsin, **er-Ravzatü'l-behiyye fima beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Matûridiyye**, (thk. Abdurrahman Umeyre), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- Ebû'l Hayr, Muhammed Eyyûb Ali, **Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Mâtûrîdî**, Dakka: İslamic Foundation Bangladesh, 1983.
- Ebû Seleme, **Cûmelü Usûli'd-Din**, Süleymaniye Kütüphanesi, y.y., Şehit Ali Paşa Bölümü, nu: 1648/1.
- Gardet, Lous, **Introduction a la Théologie Muslumane: Essai de théologie comparée**, Paris: J. Vrin, 1948.
- Harizmî, Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Muhammed, **Câmiu'l-Mesânîd**, Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1983.
- Huleyf, Fethullah, **Ebû Mansûr el- Mâtûrîdî, Kitâbu't-tevhîd (Şerh-Mukaddimesi)**, Beyrut: Dârü'l-Maşrîk, 1982.

- İbnü'l-Hümmam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, (861/1457), **el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere**, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyati İstanbul, Çağrı Yayınları, 1979.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeyneddin Kâsım, **Tâcu't-terâcum**, (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dımaşk, 1413/1962.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, (nşr. Rızâ-Teceddüd), Tahran, 1965.
- İbn Yahyâ, **Şerhu cumeli usûli'd-dîn**, Süleymaniye Kütüphanesi, y.y., Şehid Ali Paşa, Nu: 1648/II.
- Karadaş, Cağfer, **Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtûrîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-**, Usûl dergisi, S. 6, İstanbul,2006.
- Karadeniz, Osman, "Kıyâm bi Nefsihî" **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, **Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun**, (tsh. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1941, I-II.
- el-Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, **Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, y.y., Şehid Ali Paşa, 1931.
- Kerderî, **Menâkıb Ebû Hanîfe**, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1981.
- Kılavuz, A. Saim, **Ebû Seleme es-Semerkandî: Cumelü Usulî'd-dîn Tercümesi**, İstanbul, 1989.
- Kureşî, **el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-hanefiyye**, nşr. Abdulfettâh M. el-Hulv, Kahire, 1993, I-IV.
- Kutlu, Sönmez, **İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik**, Otto Yayınları, Ankara, 2012.
- Kutlu, Sönmez, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- Kutlu, Sönmez - Aydınlı, Osman, **İslam Mezhepleri Tarihi: Ehl-i Sünnet'in Fıkhî Boyutu**, Grafiker yayınları, Ankara, 2012.

- el-Leknevi, Muhammed b. Abdulhayy el-Hindî (1304/1886), **el-Fevâ'idü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye**, tsh. ve talik Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324.
- Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, **Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, y.y., Şehid Ali Paşa, 1931.
- Makdisî el-Beşşarî, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, (nşr. M. J. De Goeje), E. J. Brill, 1906.
- el-Mekkî, Muvaffak, el-Muvaffak b. Ahmed, **El-Menâkıbu Ebî Hanîfe**, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1981.
- en-Nesefî, Ebu'l Mu'in, **Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn**, (nşr. Claude Selame), Şam, 1992, I-II.
- Öz, Mustafa, **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Özen, Şükrü, "Mâtürîdî" maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, I- XLIV.
- Özerverli, M. Said, **Alâeddin el-Üsmendî ve Lübâbü'l Kelâm Adlı Eseri**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Yusr Sadrulislam Muhammed b. Muhammed (ö. 494/1100), **Usûlu'dîn**, (çev. Şerafettin Gölcük İstanbul, 1988, Thk. H. P. Linss), Kahire, 1963.
- Rudolph, Ulrich, **Al- Mâtürîdî Und Die Sunnitische Theologie in Semerkand**, E. J. Brill, New York, Köln, 1997.
- Sem'ânî, Abdülkerîm bin Muhammed b. Mansur et-Temîmî (562/1166), **el-Ensâb**, Beyrut, 1988, I- XIII.
- es-Semerkandî, **Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber**, Meclisu dâreti'l-maârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1321.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, **el-Mebsût**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1983, I-XXX.
- es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed, **Şerhu's-siyer el-kebîr**, Haydarabad 1335/1916, I-II.

- es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, **el-Usûlü's-Serahsî**, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efganî, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1954, I-II.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, I-XLIV.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İslam” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.
- Şener, Abdülkadir, “Cûzcânî, Ebû Süleymân” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, I-XLIV.
- Taberî, **İhtilâfû'l-fukahâ**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1933.
- Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-sa'âde ve'l-misbâhi's-sivâde**, (thk. Kâmil Bekrî-Abdulvehhab Ebû'n-Nûr), Kahire, 1968.
- Topaloğlu, Bekir, **Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd (Açıklamalı Tercüme)**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014.
- Topaloğlu, Bekir, **Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, Tevilâtu'l-Kur'ân (Tercüme)**, İstanbul, 2005, I.
- Topaloğlu, Bekir, “Ahad” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, I-XLIV.
- Topaloğlu, Bekir, “Hay” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, I-XLIV.
- Topaloğlu, Bekir, “Kudret” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2002, I-XLIV.
- Topaloğlu, Bekir, “Semî” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, I-XLIV.
- Üzüm, İlyas, “İyâzî, Ebû Nasr” maddesi, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.
- Watt, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Yakût b. Abdillâh er-Rûmî (626/1228), **Mu'cemu'l Bûldân**, Leibzig, 1870, I-III.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kıdem” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.

- Yavuz, Yusuf Şevki, “İlim” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, I-XLIV.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İrade”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, I-XLIV.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kader” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kelâm”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, I-XLIV.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, **Mâtûrîdî Kelam Ekolü’nün İki Büyük Siması: Ebû Mansur Mâtûrîdî ve Ebu’l-Mu’in Nefî**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 27, Ankara, 1986.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said, “Fiil” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, I-XLIV.
- Yurdağür, Metin “Basar” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, I-XLIV.
- Yurdağür, Metin, “Bekâ” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, I-XLIV.
- Yurdağür, Metin, “Cûzcânî, Ebû Bekr” maddesi, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, I-XLIV.
- Yurdağür, Metin, “Muhâlefetün li’l-Havadis” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, I-XLIV.
- Yücedoğru, Tevfik, “Tekvîn” maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, I-XLIV.
- Zebidî, Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Huseynî (1205/1790), **Kitâbu ithâfî’s-sâdeti’l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi’d-dîn**, (thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Mısır, 1311, I-II.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Yasemin ÇANDUR		
Doğum Yeri ve Yılı	İstanbul, Kadıköy		08.10.1990
Bildiği Yabancı Diller	ARAPÇA		
ve Düzeyi	ORTA		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2008	Ümraniye Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2008	2012	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Yüksek Lisans	2012	2015	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013		MEB
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	mutekellim@hotmail.com		
	Tarih	21.08.2015	
	İmza		
	Adı Soyadı	Yasemin ÇANDUR	